

EGYHÁZ ÉS ÁLLAM KAPCSOLATA A MÚLTBAN ÉS A MODERN SZEKULÁRIS VALLÁSOK KORÁBAN

Jelige: EPM 555

2025. JANUÁR 7.

Tartalomjegyzék

I.	Bevezetés.....	2
II.	Módszertan	3
III.	Állam, egyház és szekuláris vallások: a kutatás mozgástere	4
IV.	Az állam és egyház kapcsolatának fajtái.....	6
1.	Az állam és az egyház teljes összefonódása	6
2.	Az egyház és az állam szétválasztására épülő rendszerek	7
A.	Állami fennhatóság alatt lévő egyház	7
B.	A kapcsolódó fajta.....	8
C.	Együttműködés és elválasztás	8
D.	A radikális elválasztás	9
V.	Különbségek az Amerikai Egyesült Államok és Magyarország jogrendszerei között	10
VI.	Állambölcseleti és jogbölcseleti különbségek az USA és Európa között.....	12
VII.	Az egyház és állam kapcsolatának története Magyarországon	20
1.	Az államalapítás kora	20
2.	Az egyház és állam kapcsolatának alakítása a középkorban	21
3.	Az egyházújítás hatása a kapcsolatokra.....	24
4.	A modernizálódó állam.....	25
5.	A magyar állami egyházjog története	27
VIII.	Az egyház és az állam kapcsolata az Egyesült Államokban: radikális szétválasztás	29
1.	A gyarmati időszak és az egyház uralmi helyzete.....	29
3.	Thomas Jefferson és a „válaszfal” metafora.....	30
4.	A Legfelsőbb Bíróság szerepe.....	31
5.	Kortárs viták és kihívások	31
IX.	A Böckenförde-paradoxon feloldása: szekuláris vallások és a hamis dilemma	32
1.	A Böckenförde-paradoxon és a szekuláris vallások kapcsolata	32
2.	Az alkotmányosság, mint szekuláris vallás	33
3.	A népuralom mint szekuláris vallás.....	35
	Bibliográfia	37
1.	Szakirodalom	37
2.	Online szakirodalom	40
3.	Primer források	40

I. Bevezetés

Dolgozatunkban egy olyan kérdéssel foglalkozunk, amelynek különlegessége abban rejlik, hogy egyszerre foglalkoztatta évezredekken keresztül az államot, az egyházat, a különböző gondolkodókat, hatalmas hatással volt azonban a mindennapi emberek életére is.

Munkánk során azt vizsgáljuk, hogy az egyház és állam kapcsolata hogyan változott és milyen alkotmányos szabályozás alakult ki az elmúlt évszázadok alatt, különösen Magyarország és az Egyesült Államok esetében, ennek milyen okai vannak, minek köszönhetőek a különböző modellek közötti különbségek, valamint az újkorban milyen kihívásokkal szembesül a létrehozott rendszer. A kutatás végső megállapítása és tétele pedig a híres német alkotmánybíró – Ernst-Wolfgang Böckenförde – által megfogalmazott Böckenförde-paradoxon feloldására irányul, amely legfontosabb eredménye kutatásunknak, az elsődleges levéltári anyagok feldolgozásán és összehasonlító elemzésen túl.

A téma időszerűsége jelentős, hiszen bár a kialakult rendszerek mögött komoly jogbölcseleti, történeti, bölcseleti és politikai okok húzódnak meg, mégis az egyéni és közösségi vallásosságon kívül olyan gyakorlati kérdéseket is érint a kérdéskör, mint az oktatás, egészségügy vagy éppen az idősgondozás.

Dolgozatunkban elsősorban az Amerikai Egyesült Államok és Magyarország egyházhoz fűződő viszonyát fogjuk feltárni, a kutatás alapvetően négy pilléren nyugszik, amelyek közül az első pillérben a kutatás lefolytatásához szükséges legfontosabb meghatározási kérdéseket válaszoljuk meg, valamint rögzítjük a kutatási kérdéseinkhez kapcsolódó vizsgálódási területet, illetve az egyház és állam kapcsolatának lehetséges formáit

A második pillér a hazai és nemzetközi szakirodalom, valamint a Columbia University, Yale University és Library of Congress vonatkozó levéltári anyagának felhasználásával egy történeti és jogtörténeti rész, amelyben azt vizsgáljuk, hogy mire adott választ egykoron az egyház és állam szétválasztása, milyen alkotmányos szabályozása alakult ki, és a különbözőségek minek köszönhetőek ugyanazon a civilizáció belül.

A harmadik pillér egy összehasonlító állambölcseleti és jogbölcseleti rész, melyben az Egyesült Államok és Európa legfőbb gondolkodóinak elméleteit vetjük össze, egyeztetve az éppen akkor fennálló rendszerrel, továbbá kitérünk az egyes gondolkodók hatástörténeti vizsgálatára is..

A negyedik pillérben a történeti, bölcelettörténeti és jogbölceleti elemzést és kutatást követően eljutunk egy olyan kérdéshez, amelynek feltérképezésével a nemzetközi és hazai szakirodalom is keveset foglalkozott. E pillér fogalmazza meg napjaink legnagyobb, az egyház és állam kapcsolatát érintő kételyeit, mégpedig, hogy a kialakult alkotmányos rend milyen kihívásokkal néz szembe az újkorban, valamint ellenálló-e a hagyományos szétválasztás a kortárs szekuláris vallásokra.

II. Módszertan

A kutatás elsősorban összehasonlító módszertanra és levéltári kutatásra épül az állambölcelet, jogbölcelet és jogtörténet terén. A politikaelméleti, valamint az állam- és jogbölceleti tudomány részét is képező jogösszehasonlítás és állambölceleti összehasonlítás a jellegében nagyban különbözik a napjaink hagyományos tudományelméleti módszertanaitól, hiszen rendkívül összetett.

A kutatás módszertana alapjául az ún. Zweigert-Kötz összehasonlító módszertant fogjuk alkalmazni. A kutatás módszertana három fő pillérre épül.

Ezek közül az első a történeti kutatás, amely elsősorban levéltári kutatáson alapul, a vonatkozó szakirodalom feldolgozása mellett, hiszen csak a két ország történeti fejlődésén keresztül érthetőek meg napjaink jogrendszerei, és az abból következő különbözőségek, valamint az, hogy az egykori szabályozás milyen nehézségekkel néz szembe az újkori szekuláris vallások korában. A szakirodalom feldolgozása mellett elsődleges forrásokat is felhasználunk a történeti és jogtörténeti vizsgálódásunk során, ez az anyag elsősorban a Yale és Quinnipiac University, valamint a Library of Congress vonatkozó levéltári anyagát tartalmazza.¹

A kutatás második pillérét a jogtörténeti kutatás adja, amely az alkotmányjogi, a jogszabályi és a szabályozói környezet alakulását tekinti át. A kutatásnak ez a része a történeti vizsgálódással párhuzamosan magyarázatot ad az alkotmányos és politikai bölceleti irányzatokban fellelhető különbségek okaira.

Az összetett módszertan harmadik pillérét egy jogösszehasonlító módszer adja, amellyel egyaránt összevetem az egykori és a mostani alkotmányjogi szabályozást Magyarország és az Egyesült Államok vonatkozásában. A joggyakorlat legfontosabb részleteit illetően pedig az alkotmányosság gyakorlati következményeit is elemezzük.

¹ Ennek alapját az egyik szerző, az Egyesült Államokban egy kutatói ösztöndíj keretében töltött szemesztere során összegyűjtött anyag adja, a kutatását 2023-24-ben a Quinnipiac és Yale University-n végezte.

III. Állam, egyház és szekuláris vallások: a kutatás mozgástere

A vizsgálódás legelején az állam fogalmát érdemes meghatározni, és bár természetesen az állam fogalmát illetően is vannak viták, mégis ez mutatkozik könnyebbnek az egyház, vallás, szekuláris vallás fogalmainak körében. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy az 1933-ban megkötött Montevideói Egyezmény² államfogalma olyan nagy hatású és elterjedt, hogy ezt közös alapnak lehet tekinteni a jogtudományok, a társadalomelmélet és a politikatudományok terén is. Az egyezmény az állammal mint a nemzetközi jog alanyával szemben négy feltételt határoz meg, amelyek az állandó népesség, a meghatározott terület, a kormányzat és a képesség arra, hogy más államokkal kapcsolatba lépjen.

A vallás és az egyház fogalma bár kétségtől szorosan kapcsolódnak egymáshoz, mégis fontos külön foglalkozni velük, és egyértelműen a különböző jogforrások is tesznek különbséget a kettő között. Mindkét fogalom esetében jóval nehezebb dolgunk van, mint az állam esetében, sőt a fogalmi és gyakorlati elhatárolás adja részben a kutatásunk jogbölcseleti és alkotmányjogi kérdésének alapját. A vallás fogalmának meghatározására többen vállalkoztak³ már és közös pontként mindenképpen azt láthatjuk, hogy minden esetben valamiféle hitrendszer köré épülő, idővel pedig sajátos intézményrendszert kiépítő valóságról van szó. Már önmagában a kereszténységen belül is számos kérdést vet fel e fogalmaknak a használata, hiszen nem feltétlenül magától értetődő, hogy a kereszténységen belüli eltérések különböző vallásokat is jelölne-e, vagy nem. Hagyományosan a „vallás” kifejezést a világvallások kapcsán szoktuk használni, így mi számos más szerzővel együtt arra az álláspontra helyezkedünk, hogy a vallás egy tágabb fogalom, amely magában foglalhat különböző felekezeteket.⁴ Az egyház esetében ugyanakkor szükségesnek tartom a szakirodalom egy jelentős részével a vitát, ugyanis a fővonalú érvelés szerint az egyház a valláshoz igen hasonló fogalom, amely a nagy egységet jelképezi. A gyakorlatban, a jogalkotás és a joggyakorlat terén is a vallás leginkább a hitrendszert, míg az egyház annak intézményesített formáját jelöli.⁵ Ebből fakadóan, mivel akár a kereszténységen, akár az iszlámon belül a különböző felekezetek külön intézményi rendszer szerint működnek, így a köznyelv és jogi szaknyelv szerint az egyház sokkal inkább a felekezettel mutat hasonlatosságot, semmint a vallással.

²A Montevideói Egyezmény, amely az államok jogait és kötelezettségeit szabályozza, 1933. december 26-án került aláírásra az amerikai államok hetedik nemzetközi konferenciájára (Seventh International Conference of American States) során.

³Nagypál 2012, 159–169.

⁴Nagypál 2012, 159–169.

⁵Nagypál 2012, 159–169.

A vallás fogalmát sokszor maguk a vallások és egyházak is megfogalmazzák, így tett a Római Katolikus Egyház is, amikor a tudományos igényességű gondolatmenetét a *Nostra Aetate* nyilatkozatban fejtette ki a II. Vatikáni Zsinaton. A szöveg hét kérdéssel a beható foglalkozást teszi a vallás feltételévé. Ezek pedig az Isten, az ember, az élet értelme, a jó és rossz, a szenvedés, a boldogság, és a halál kérdéskörei.⁶

A kutatás egyik fő célja azon túl, hogy feltérképezze az egyház és állam kapcsolatát, és választ adjon a jogbölcseleti alkotmányjogi különbségekre, vizsgálja a kérdést az újkorban is, ahol az ún. szekuláris vallások teljesen új területet hoztak létre az egyház és az állam kapcsolatában. Balogh László Levente A politikai teológia és politikai vallások c. munkájában értekezik ugyanerről a jelenségről.⁷ Nyirkos Tamás *Secular Religions* c. munkájában ír arról, hogy ő milyen szekuláris vallásokat azonosít napjainkban, mindezeknek a jogbölcseleti és alkotmányjogi vizsgálata azonban, és az egyház és állam szétválasztásának hagyományos szemüvegén kutatása teljesen új lehetőségeket kínál. Mindkét művet alapműnek tekintettem munkám során.

Az egész jelenség gyökerei egyértelműen az elvallástalanodás hajnalán keresendőek, amikor a hagyományos egyházak kiszorítása és a vallásosság térvészése a kifelé új, de hasonló lendületű jelenségek felerősödéséhez vezetett, amelyeket a szakirodalom sokféle jelzővel illet, de mi a Nyirkos által is használt szekuláris vallás kifejezésnél maradnánk.⁸

Szekuláris vallásnak elsősorban a dolgozatunkban azt tekintjük, ami a valláshoz hasonló jellegzetességet mutat annak ellenére, hogy elsőre egy szekuláris eszmerendszernek, társadalmi vagy kulturális beidegződésnek tűnik.⁹ A szekuláris vallások megjelenése egyértelműen annak köszönhető, hogy a vallást megkíséreltük a mindennapi életen és az államon kívül helyezni, a légtüres szellemi térben azonban olyan jelenségek ütöttek fel a fejüket, amelyek bár hivatalosan nem tekinthetőek hagyományos vallásnak, mégis ugyanazokat a beavatásokat, misztériumot, hitet, „papi” réteget vonultatják fel a létezésük során, modernizált változatban, mint a hagyományos vallások. Fontos megjegyezni, hogy a szekuláris vallás meghatározása korántsem olyan egyszerű, mint ahogy látszik, hiszen a fenti paradox jelenséget már maga a név is magában foglalja: egymás mellett egy dolog leírására használjuk a szekulárist és a vallást, holott

⁶ A II. Vatikáni Zsinat NOSTRA AETATE kezdetű nyilatkozata az Egyház és a nem keresztény vallások kapcsolatáról szól.

⁷ Balogh, 2019. 103-119.

⁸ Nyirkos 2025, 1.

⁹ Balogh, 2019. 103-119.

hagyományosan ezek – mégha kis leegyszerűsítést is alkalmazva – de egymás ellentétei voltak.¹⁰

IV. Az állam és egyház kapcsolatának fajtái

Mielőtt az Egyesült Államokban és Magyarországon vizsgálnánk a kérdést, érdemes egy vonatkoztatási rendszerben elrendeznünk a szétválasztást módját és felvillantani a többi fajtát is. E fajták a teljes összefonódástól a teljes szétválásig terjednek. Ha nagyon egyszerűen szeretnénk először szétválasztani az alcsoportokat, akkor azt kell megfigyelnünk, hogy az állam és az egyház egységet alkot-e az adott országban vagy sem.¹¹ Ámde, – bár ez nem tartozik szűken a kutatási témához –, az egyház és az állam kapcsolata igazán csak a keresztény, avagy nyugati civilizációban jelent megválaszolandó kérdést. Nem véletlen, hogy az ezzel kísérletezgetés is elsősorban Európában alakult ki, és ahol hasonló alkotmányos berendezkedés jött létre, ott is elsősorban európai közvetítéssel alakult ki.

1. Az állam és az egyház teljes összefonódása

Történeti értelemben két ilyen modell alakult ki a világon, amely az egyház és az állam teljes összefonódásán alapult. Ezek közül az egyik a teokrácia, a másik pedig a cezaropapizmus.¹² Ezek között a fő különbséget az jelenti, hogy a hatalmat inkább az állam, vagy inkább az egyház képviseli.

A teokrácia lényege abban rejlik, hogy az állam a vallás szabályai szerint működik, így ez minden jogágban és annak szerkezeti berendezkedésében is megjelenik. Ez az iszlám esetén ma sem ritka, bár minden esetben nehéz pontosan megállapítani, hogy az egyház vagy inkább az állam telepedik rá a másikra.¹³ Az egyik legszembeötlőbb példa az európai civilizációból kétséggkívül a Pápai Állam, ahol annak természetéből fakadóan az állami hatalom az egyházból ered. Érdekes felvetés Schanda Balázs és Erdő Péter részéről, hogy az ateista ideológiával intézményileg összekötött állam is hasonló szerkezetnek tekinthető, hiszen itt gyakorlatilag az istentagadás lép a vallás helyére.¹⁴

A cezaropapizmus lényege, hogy az egyházat végső szinten az állam uralja. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy az állam kiadhat szabályozást az egyház erkölcsi és belső szervezeti életét

¹⁰ Nyirkos 2025, 2-3.

¹¹ Erdő – Schanda 1993, 17-18.

¹² Erdő – Schanda 1993, 17-18.

¹³ Csink – Schanda 2017, 407-422.

¹⁴ Erdő – Schanda 1993, 17-18.

illetően is. A legjobb példa erre az egyház–állam közötti kapcsolati szerkezetre a Bizánci Birodalom volt. Bizáncban a császár teológiai értelemben is lényeges szerepet töltött be az egyházban, mint Isten felkent uralkodója, így gyakorlatilag egyfajta törvényhozói hatalma volt az egyházon belül is.¹⁵

2. Az egyház és az állam szétválasztására épülő rendszerek

„*Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami az Istené!*”¹⁶ – ezt olvashatjuk a Szentírásban, ami akár az egyház és az állam szétválasztásáról is szólhat. Érdekes azonban megfigyelni, hogy az alapvetően keresztény gyökerekkel rendelkező elválasztási formák mennyire különböző utakat járta be az elmúlt évszázadok során.

Az állam és az egyház szétválasztására épülő rendszerek három vagy négy módja különböztethető meg a kapcsolatokat illetően. Munkánk során arra jutottunk, hogy a négy rendszer közül kettő valójában ugyanaz, ezt a későbbiekben fejtjük ki.

A. Állami fennhatóság alatt lévő egyház

Az első az ún. állami fennhatóság alatt lévő egyház modellje, melynek lényege, hogy történeti, kulturális és vallási okok miatt az állam és az egyház részleges egységet képvisel. Gyakran előfordul, hogy van egy látszólagos elkülönítés az állam és az egyház között, de sem a gyakorlat, sem a közgondolkodás nem tekint rájuk önálló létezőkként. Fontos azonban megjegyezni, hogy ez esetben ezt el kell választani az államegyháziság modelljétől, hiszen abban az esetben nem igazán teljesül a lelkiismereti és a vallásszabadság.¹⁷ Európában ez egyáltalán nem figyelhető meg, és csaknem minden állam megfelel az Emberi Jogok Európai Egyezménye 9. cikkének az EJEB joggyakorlata alapján is.¹⁸

A fajtára ugyancsak jellemző lehet, hogy az egyház pénzügyi támogatása a központi költségvetésből történik, sok esetben az egyházi állások betöltéséhez is szükséges a végrehajtó vagy éppen a törvényhozó hatalom jóváhagyása, ezenkívül az egyház gyakran képviselteti magát a hatalmi ágak egyikében is, ami rendszerint a törvényhozás szokott lenni.¹⁹

Az államegyház Európában több államban is megvalósul, így például Görögországban, ahol az ortodox kereszténység tölti be e szerepet. Ennek oka abban keresendő, hogy a több évszázados oszmán uralom alatt az ortodoxia segített megőrizni a görögök kulturális, nemzeti és szellemi

¹⁵ Erdő – Schanda 1993, 17-18.

¹⁶ Mt 22, 21

¹⁷ Vincent 1999.

¹⁸ Lápossy 2018, 33–37.

¹⁹ Schanda 2019, 815-816.

egységét.²⁰ Ugyancsak államegyházzal beszélhetünk az Egyesült Királyságban is, ahol olyannyira erős az összefonódás, hogy az angol uralkodó egyben az anglikán egyház feje is.²¹

B. A kapcsolódó fajta

A kapcsolódó fajta a második, ahogy haladunk a skálán a teljes összekapcsolódástól a teljes szétválasztásig. E modell leginkább a korábban erőteljes német hatás alatt állt területeken terjedt el, így hazánkra is ez jellemző. Ennek lényege, hogy bár kifejezetten nincs államegyház (ezt a német Alaptörvény ki is mondja: „Es besteht keine Staatskirche”²² a történelmi vallások sokszínűsége miatt, mégis egy rendkívül erős, támogató együttműködés figyelhető meg.²³

E modell kialakulásának ugyancsak történeti okai vannak, a Német-Római Császárságban ugyanis az egyházújítást követően egyszerre volt jelen nagy felekezeti szinten a római katolikus, a református és az evangélikus vallás. Éppen ezért, mivel nem egy vallás volt az uralkodó, nem is volt nagy a népegyházak száma, egy erős szövetség kialakítása tűnt célszerűnek ezen országokban. Az egyházak ez esetben sajátos jogállással rendelkeznek, így nem egyeznek meg a társadalmi szervezetekkel.²⁴ Ugyanakkor a modellek közeledése ellenére is a jogviták folyamatosak az Európai Unión belül is az EJEB előtt.²⁵

C. Együttműködés és elválasztás

A szakirodalom alapján a skálán a következő fajta az együttműködés és elválasztás modellje, amely azon országokban jellemző, ahol bár egy vallás az uralkodó, mégsem beszélhetünk teljes összefonódásról.

Kutatásaink inkább azt mutatják, hogy ez a modell is a kapcsolódó fajta része, hiszen csak az különbözteti meg attól, hogy az adott államban pusztán egy uralkodó vallás van, de azzal ugyanúgy együttműködő viszonyban van az állam.

Ide tartozik többek között Olaszország és Spanyolország, ahol a római katolikus egyház rendkívül fontos szerepet játszik a társadalom mindennapi életében is az oktatáson, a társadalmi ellátórendszeren és a beteggondozáson keresztül.²⁶ Fenti állításunkat az is alátámasztja, hogy az olasz alkotmány a római katolikus egyház kiemelésén túl kinyilvánítja a polgárok törvény

²⁰ Adriányi, 1975. 129.

²¹ Krajnyák 2020, 59-65.

²² Weimari alkotmány, 137.§ (1)

²³ Schanda 2018, 3-4.

²⁴ Schanda, 2022. 23.

²⁵ McCrudden, 2018, 3-19.

²⁶ Schanda, 2022, 22.

előtti egyenlőségét, valamint a további vallási csoportoknak is megadja a jogot a szerveződésre. Ez nagyon hasonló a magyar szabályozáshoz, csak Olaszországban, mivel történelmileg a kereszténységet a római katolicizmus jelenti, azt emelik ki, és nem általánosítanak több vallásra vonatkozóan, hiszen a lakosság döntő többsége római katolikus.

D. A radikális elválasztás

Az egyház és állam kapcsolatának negyedik fajtája a radikális elválasztás modellje, amelynek hazája kétségtelenül az Amerikai Egyesült Államok. Ez egyrésztől megkívánja az állam teljes semlegességét, másrészt az állam teljes szétválasztását az egyházaktól.²⁷ Ez összességében azt jelenti, hogy az állam nem avatkozhatik semmilyen vallási kérdésbe bele, valamint nem is támogathat vallási tevékenységet, ami azonban azt eredményezi, hogy az egyházi fenntartású intézmények sem kapnak semmilyen támogatást. Érdekes módon e rendszert vette át Franciaország is.²⁸

Eredendően ez a felfogás nem a vallásellenességet jelentette, hanem pont azt, hogy az állam tiszteletben tart minden vallást és az egyéni lelkiismereti szabadságát, így ezért tartózkodik egyes vallások előnyben részesítésétől. Hogy, a vallásellenesség nem lehetett az alkotmányozók és nem lehet napjaink törvényhozóinak akarata sem, mi sem biztosítja jobban, mint hogy az amerikai lakosok a 18. században és napjainkban is messze az egyik legvallásosabbak, különösen európai összehasonlításban.²⁹

²⁷ Halmai – Tóth 2003, 563-565.

²⁸ Francia alkotmány, 1.§

²⁹ Pew Research Center, 2022.

V. Különbözőségek az Amerikai Egyesült Államok és Magyarország jogrendszerei között

Az alábbi táblázat az Amerikai Egyesült Államok és Európa jogrendszereinek kutatásunk szempontjából legfontosabb különbségeit és hasonlóságait mutatja be, különös tekintettel a jogforrásokra, a hatalommegosztásra, az alapjogok védelmére, valamint az állam és a vallás viszonyára. Fontos megjegyezni, hogy a kontinentális Európában az államok jogrendszerei jelentős különbségeket mutatnak, így az európai átlag csak egy általános képet ad.

A kutatásunk szempontjából meghatározó e különbségek átfogó vizsgálata, hiszen az átfogó értelmezés megadja az elméleti alapját a dolgozatunk megállapításainak, amelyek alátámasztják, hogy az állam és a vallás szétválasztásainak magasfokú eltérései nem csupán állambölcséleti, de szokásbéli, társadalmi felépítésbéli eltéréseknek is köszönhetőek Európa és az Egyesült Államok esetében.

	Amerikai Egyesült Államok	Európa	Magyarázat
Jogforrások	Az Egyesült Államok elsődleges jogforrása a common law (a bírói precedens), írott (kartális) alkotmánya van.	Kontinentális jog, a törvények uralkodnak, az Egyesült Államokhoz hasonlóan jellemzőek az írott alkotmányok, megjelennek az EU-s jogszabályok, amelyek az Európai Unió tagországai számára kötelezők.	Az Egyesült Államokban a bírói döntéseknek nagyobb jelentősége van, míg Európában a törvényeknek. Az európai jog elsőbbséget élvez az uniós tagállamok jogszabályaival szemben.
Hatalommegosztás	A hatalommegosztás alapja a háromhatalmi elv (a törvényhozás, a végrehajtás, és az igazságszolgáltatás), szigorú elválasztással.	Európában is jelen van a háromhatalmi elv, de az Európai Unió intézményrendszere összetettebb, az államok és az Unió közötti hatalommegosztás jellemző.	Az USA-ban a hatalmi ágak szigorúbban elkülönülnek, mint Európában.
Alapjogok védelme	Az emberi jogokat az alkotmányban rögzítik, erős bírói védelemben részesülnek.	A védelem alapja az Európai Unió Alapjogi Chartája, és a nemzeti alkotmányok, ezért az Uniót erős nemzetközi	Az USA-ban az alapjogok értelmezése idővel változott, Európában az

		emberi jogi védelem jellemzi.	emberi jogok védelme egységesebb.
Állam és vallás viszonya	Szigorú állam–vallás szétválasztás, a vallásszabadság kinyilvánított és alkotmányjogi védelemben részesített alapelv.	Változó, egyes országokban szigorúbb, másokban lazább a szétválasztás, a vallásszabadság kinyilvánított és alkotmányjogi védelemben részesített alapelv.	Európában az állam és a vallás viszonya az egyes tagállamok hagyományaitól függ.
Jogalkalmazás	A jogalkalmazás a precedensjog elvére épül, fontos a bírói aktivizmus.	Jellemző a törvényközpontú jogalkalmazás, és a bírói visszafogottság.	Az USA-ban a bírónak nagyobb szerepük van a jogfejlesztésben, mint Európában.
Jogkultúra	A jogkultúrát jellemzi az egyénelvűség (individualizmus) és a jogi pozitívizmus.	Az Egyesült Államokkal szemben a jogkultúra alapja a közösségelvűség (kollektívizmus), a legtöbb országban meghatározó szerepet tölt be a természetes jogi hagyományok őrzése.	Az USA-ban az egyénelvűség és a jogi pozitívizmus erősebb, míg Európában a közösségi szemlélet és a természetes jogi hagyományok.

VI. Állambölcseleti és jogbölcseleti különbségek az USA és Európa között

Az Egyesült Államok és Európa állambölcseleti és jogbölcseleti alapjai jelentősen eltérnek, ami történelmi, kulturális és bölcseleti gyökerekre vezethető vissza.³⁰

Ilyen kérdés például az állam eredete és igazolása (legitimitása). Az USA-ban a társadalmi szerződés elmélete az uralkodó, mely szerint az államot az emberek hozták létre a saját védelmük érdekében.³¹ Európában, különösen a kontinentális jogrendszerekben, az államnak gyakran hosszabb történelmi gyökerei vannak, és az igazolása gyakran a hagyományokon és a történelmi fejlődésen alapul.³² Lényegesebb továbbá az állam feladatai és az állam feladatának a felosztása. Az amerikai állam elsősorban a negatív szabadságok védelmére összpontosít, vagyis arra, hogy korlátozza az állam beavatkozását az egyén életébe.³³ Európában az államnak általában szélesebb körű feladatai vannak, beleértve a társadalmi jólét biztosítását és a gazdasági élet szabályozását.³⁴

Eltérőek a jogforrások is, hiszen az USA-ban a bírói precedensnek kiemelt szerepe van, míg Európában a törvények és a jogbölcseletek lényegesebb szerepet játszanak. Az amerikai alkotmány egy részletes és merev szöveg, amely az államhatalom korlátozásának az elsődleges eszköze.³⁵ Az európai alkotmányok általában rugalmasabbak és kevésbé részletesek.³⁶ Lényeges kitérni továbbá Magyarország jogrendszerére, amely a kontinentális európai jogrendszerekhez tartozik, de az elmúlt évtizedekben jelentős átalakulásokon ment keresztül. A rendszerváltás után az ország az európai egységesülés felé fordult, és átvett számos európai uniós jogszabályt.³⁷ A magyar alkotmányjogban ugyanakkor megfigyelhetők olyan sajátosságok is, amelyek eltérnek a nyugat-európai országok gyakorlatától, például a hatalmi ágak közötti erőviszonyok vagy az alapjogok érvényesülésének módja tekintetében.³⁸

³⁰ Habermas, 2005.

³¹ Locke, 1689. Chapter 4.

³² Habermas, 2006, 6-7, 14(1), 1-25.

³³ Berlin, 1969, 123-125.

Locke, 1689, 92-94.

³⁴ Habermas, 2006, 88-90.

Roland, 2000, 213-215.

³⁵ Currie, 1997, 58-60.

³⁶ Lijphart, 1999, 84-86.

³⁷ Fodor, 2003, 65-67.

³⁸ Magyarország Alaptörvénye, 2011, IV. cikk, VI. cikk.

Az állam és a vallás viszonya az egyik legvitatottabb kérdés a politikai bölcseletben és a jogbölcseletben, mert alapvetően érinti a hatalom igazolását, az egyéni szabadságjogokat és a társadalmi rend fenntartását. A politikai bölcseletben John Locke a *Levél a vallási türelemről* című művében a vallásszabadságot és az állam semlegességét hangsúlyozta, míg Hobbes szerint az államnak ellenőriznie kell a vallást a társadalmi rend érdekében. A jogbölcseletben Hans Kelsen a jog önállóságát (autonómiáját) vallási hatásoktól függetlenül képzelte el, Carl Schmitt a politikai teológiával a fölségjog (szuverenitás) teológiai gyökereire hívta fel a figyelmet. Történelmileg az állam és egyház összefonódása számos összeütközést szült (pl. egyházújítás, harmincéves háború), míg az elvallástalanodás (szekularizáció) és vallási sokszínűség (pluralizmus) kortárs vitái (pl. Rawls, Taylor) a demokratikus államok egyik központi kihívásává tették a kérdést.

amerikai alkotmány első módosítása szavatolja a vallásszabadságot, valamint az alkotmánykiegészítés záradékai, amelyek az „amerikai nép egészének” nézetét tükrözik, miszerint a törvényhozásuknak „nem szabad olyan törvényt alkotnia, amely vallást alapít, vagy megtiltja annak szabad gyakorlását,” ezáltal egy falat emelve az egyház és az állam közé. E *wall of separation* elv azonban nem jelenti a vallás teljes kizárását a közéletből, viszont éles elválasztást alakít ki állam és egyház között. Ezzel pontosan meghatározva azok hatásköreit, a vallási kérdéseket kivonja az állami törvényhozás alól, nem születhet olyan törvény, amely megszüntet, korlátoz vagy befolyásol bizonyos vallási nézeteket vagy államvallást vezet be. Európában az állam és a vallás viszonya sokkal változatosabb. Egyes országokban az állam és az egyház szoros kapcsolatban áll, míg másokban az állam és a vallás szétválasztása jellemző. Magyarországon az állam és a római katolikus egyház hagyományosan szoros kapcsolatban állt.³⁹ A rendszerváltás után az állam és az egyház szétválasztásának elve került az alkotmányba, de a gyakorlatban az egyház jelentős befolyással rendelkezik a társadalomra és a politikára. Ezen meghatározó jelentőségű kapcsolat Magyarország Alaptörvényének preambulumban, a Nemzeti Hitvallásban is megjelenik, ahol kifejezésre kerül a keresztény állam és a keresztény vallás történelmi jelentősége, a magyar nemzeti önazonosság alkotmányos része.

A kérdéskör vizsgálatakor jelentősek a jogbölcseleti gondolkodók, mert az általuk megfogalmazott elméletek és alapelvek lehetővé teszik, hogy mélyebb jogi és bölcseleti szinten értsük meg e két intézmény viszonyát, valamint azt, hogyan hatnak egymásra a jogrend és a vallási szabályok. A jogbölcselet az állam jogi szuverenitásának és a vallásszabadság erkölcsi

³⁹Szakács, 2006. 34-36.

alapjainak vizsgálatával kulcsfontosságú elméleti keretet ad a szétválasztás igazolásához, így segítenek megérteni, hogy a szétválasztás milyen történelmi, kulturális és bölcséleti alapokon nyugszik, illetve hogyan tartható fenn a vallásszabadság és az állami semlegesség közötti kényes egyensúly. Európa vonatkozásában mindezt Immanuel Kant vizsgálata, aki az államot erkölcsi közösségként fogta fel, amelynek feladata az egyéni szabadság védelme.⁴⁰

E gondolatokkal ellentétesen Hans Kelsen a jogot egy előíró (normatív) rendszerként értelmezte, amelyben az állam szerepe a jogalkotás és a jog érvényesítése.⁴¹ Hans Kelsen normatív jogelmélete és a magyar állam és egyház viszonyának elemzése közötti kapcsolat megvilágíthatja a szétválasztás elvi és gyakorlati nehézségeit. Kelsen a jogrendet önálló, vallási és erkölcsi szempontoktól független szabályrendszerként fogta fel, amelyben az állam szerepe a törvények megalkotása és érvényesítése, nem pedig az erkölcsi vagy vallási igazságok érvényesítése.

Ez az elmélet jól illeszkedik a világi államok modelljéhez, ahol az egyház nem avatkozik bele az állam működésébe, hiszen Magyarországon a vallásnak, különösen a római katolikus egyháznak jelentős befolyása van a politikára, habár Magyarországon is ki van nyilvánítva a vallásszabadság mint alapjog. Ezek alapján megállapítható, hogy a keresztény vallásban gyökerező gondolatok és erkölcsi szabályok nagy szerepet játszanak a mai magyar alkotmányban is. Ez részben abból fakad, hogy Magyarország történelmileg keresztény kulturális alapokon nyugszik, és az állam és egyház nem teljesen elválasztott, például az egyházak közszolgáltatási szerepvállalása vagy állami támogatása miatt.

A Kelsen által hangsúlyozott világi normativizmus szerint e helyzet lehetséges viszályforrás lehet, mert az állam jogrendjét befolyásolhatják vallási szempontok, amelyek eltérhetnek az állam szigorúan jogi szerepének kelsen felfogásától. Ezért Magyarországon a vallási befolyás politikai jelenléte és a formális jogi szétválasztás között húzódó feszültségek rávilágítanak arra, hogy Kelsen elvei a szétválasztás egyértelműbb és összefüggőbb modelljét javasolják, mint ami a magyar gyakorlatban megvalósul. Hiszen, ahogy már korábban is említettük, Alaptörvényünk preambulumban, a Nemzeti Hitvallásban is részletesen taglalják a keresztény állam és a keresztény vallás történelmi jelentőségét, és ez napjainkra az alkotmányos magyar nemzeti önazonosság részévé nőtte ki magát. Ez meghatározó jelentőségű a mai magyar jogalkotás szempontjából is, hiszen a törvények értelmezésekor a mögöttes jelentéstartalom nagyrészt

⁴⁰Kant, 2012. 112-114.

⁴¹ Kelsen, 1945. 7-10, 56-59.

Magyarország történelmi felfogására épül, a vallásból származtatott alapelvek és alapvető gondolatok minden esetben jelentősek (pl. a felebaráti szeretet, az ártatlanok védelme, a könyörületesség).

Az Amerikai Egyesült Államok vonatkozásában jelentős a kutatási kérdésünk szempontjából Thomas Jefferson amerikai elnök, aki a vallásszabadság, illetve az állam és a vallás szétválasztásának egyik legjelentősebb gondolkodója volt a földrészen, különösen az Amerikai Egyesült Államok jogi és politikai kultúrájában. Az 1802-es híres levelében a Danbury Baptistákhoz Jefferson egy „fal” emeléséről beszélt az állam és az egyház között, ez volt a már korábban is tárgyalt *wall of separation*, amely metafora az Egyesült Államokban a vallásszabadság és az állami semlegesség rokon értelmű kifejezésévé vált. E gondolat az Első Alkotmánykiegészítésben megfogalmazott elvekre épül, miszerint „a Kongresszus nem hozhat olyan törvényt, amely vallás alapítására vonatkoznék, vagy megtiltaná annak szabad gyakorlását”. Jefferson hangsúlyozta, hogy az állam nem avatkozhatik a vallási ügyekbe, és viszont, ezáltal megalapozva a modern világi állameszményt.

Az elméleteik alapvető fontosságúak az összehasonlító jogi elemzésekhez, mivel számos olyan fogalmat és elvet határoztak meg, amelyeket a mai napig használunk a jogi rendszerek elemzésében, mert az általuk meghatározott fogalmak és alapelvek a mai napig jelentősek. Az állam és a vallás szétválasztásának kérdése különösen lényeges a különböző jogi rendszerek összehasonlításában, mivel e viszony rendezése alapvetően befolyásolja az alkotmányos berendezkedés és a társadalmi szerkezetek jellegét. Jefferson elmélete és a gyökeres elválasztás például alapjául szolgált számos más ország világi alkotmányos modelljéhez, beleértve Franciaországot, ahol megjelenik a Jefferson alapelveire épülő szigorúan világi elválasztása. Tehát az állam és az egyház viszonya szigorúan elválasztott, amit 1905-ben törvénybe foglaltak, kimondva az egyház és az állam szétválasztását (*laïcité*).

Ez az elv a francia köztársaság egyik alappillére, amely biztosítja az állam vallási semlegességét, a vallásszabadságot, valamint azt, hogy az állam ne támogasson vagy részesítsen előnyben egyetlen vallást sem. Az állam nem avatkozik be az egyházak belső ügyeibe, és viszont, ugyanakkor a *laïcité* nem csupán a vallás kizárását jelenti a közéletből, hanem a vallási sokszínűség védelmét is. Az oktatás, a közintézmények és az állami ünnepek tekintetében a semlegesség elve hangsúlyos, bár a gyakorlatban időnként viták bontakoznak ki, különösen a vallási jelképek, például a muszlim fejkendő viselésének kérdésében, amelyet a *laïcité* keretében korlátoznak a közintézményekben. Ezen elvek segítségével vizsgálhatók a

különböző államok eltérő megközelítései a vallásszabadság, az állami semlegesség, valamint az egyház közszereplése kapcsán.

Elsősorban fontos megemlíteni John Locke *Második értekezés a polgári kormányzatról*⁴² című művét, amelynek a természetes jogokról, a társadalmi szerződésről és a kormányzat korlátozásáról szóló elmélete alapvető fontosságú az amerikai alkotmányosság megértéséhez, mert eszméi közvetlenül befolyásolták az Egyesült Államok alapító atyáinak gondolkodását és az alkotmány alapelveit. A műben az egyéni jogokat, a természetjogot, a társadalmi szerződést és a kormányzat korlátozott szerepét hangsúlyozta, amelyek központi elemei lettek az amerikai politikai rendszernek. Locke állítása szerint minden ember természetes jogokkal, például az élethez, a szabadsághoz és a tulajdonhoz fűződő jogokkal rendelkezik, amelyeket a kormányzatnak védenie kell, nem megsértenie. Ez az elv tükröződik a Függetlenségi Nyilatkozatban, amely kimondja az „elidegeníthetetlen jogokat”, és az amerikai alkotmányban, amely az egyéni szabadságjogok biztosítására és a hatalmi ágak szétválasztására épül. Továbbá Locke társadalmi szerződés-elmélete, amely szerint a kormányzat igazoltsága a nép beleegyezésén alapul, az amerikai demokrácia egyik alapkövévé vált. Locke gondolatai tehát nemcsak az amerikai alkotmány szellemi alapját adják, hanem máig meghatározzák az amerikai politikai kultúra és jogrend alapvető értékeit.

Fontos továbbá Jean-Jacques Rousseau, akinek a *Társadalmi szerződés*⁴³ című művében a közösség és az egyén viszonyáról, valamint a társadalmi szerződés jelentőségéről szóló elmélete számos európai alkotmányra hatással volt, például az 1791-es és 1793-as francia alkotmányra. Rousseau eszméi különösen jelentősek voltak a francia forradalom idején. Az 1791-es alkotmány és az 1793-as jakobinus alkotmány is tükrözte a közjóra és a népfelség elvére vonatkozó gondolatait. Rousseau állítása, hogy a fölségjog kizárólag a népé, és hogy a törvényeket a közakaratnak kell meghatároznia, kulcsfontosságú volt a francia alkotmányos gondolkodásban. Bár az 1793-as alkotmány sosem lépett teljesen hatályba, Rousseau hatása nyilvánvaló volt az abban foglalt gyökeres népuralmi elvekben. Ide sorolhatjuk az 1791-es májusi lengyel alkotmányt, amely a nemzeti fölségjogot és a közügyek demokratikus rendezésének fontosságát hangsúlyozta, ami Rousseau népfelség-elvének megjelenését tükrözte. Illetve az 1848-as svájci alkotmányt. A svájci állam újkori alakjának kialakítása során Rousseau eszméi a kantonok népuralmi önrendelkezésében és a népszavazás intézményében

⁴² Locke, 1999.

⁴³ Rousseau, 1947.

tükröződtek. A közvetlen népuralom svájci modellje jelentős részben Rousseau népfelügyeletére épült.

Rousseau társadalmi szerződését elemezve nem szabad elmenünk Immanuel Kant mellett sem, a föltétlen fölszólításról (kategorikus imperatívusz) szóló elve és a jog és az erkölcs⁴⁴ kapcsolatával foglalkozó gondolatai alapvetőek a jogbölcseletben. Ezzel szemben – Hans Kelsen: Tiszta jogtana⁴⁵ a jogot egy előíró rendszerként értelmezte. Jeremy Bentham a jog sokrétű értelmezését alapul véve megalkotta a haszonelvűség (utilitarizmus)⁴⁶ elméletét, amely a jog hasznosságát hangsúlyozta.

Az állam és az egyház viszonyának vizsgálatakor lényeges kitérni Ernst von Hippel gondolataira. Hippel a hatalmat a rend elidegenítésnek nevezte.⁴⁷ Az állam és a vallás kapcsolatára semlegesség kell, hogy jellemző legyen. A vallás nem tartozik az államra, a magánszféra része. E gondolatok a kutatásunk alapján elméleti szinten helytállóak ugyan, de a gyakorlatban nehézségekbe ütköznek, mert az államnak van egy saját fölségjogi (szuverenitási) igénye, amely részben jogi, részben pedig jog feletti hatalmi igény. Ezen igény alapja az elképzelés, hogy az értelem és a tapasztalat, és az erre támaszkodó hatalom elegendő az emberi élet elrendezésére. E jog feletti igény készíti az államot, hogy olyan területre lépjen be, amelyre nincsen ráhatása. Megtagadja az ember erkölcsi természetét, és hogy az emberek a halálon túli létezésben hisznek (ez a lélek tagadása). Ez részben értelmezhető a tételesjogi elmélet bírálataképpen is, amely jogbölcseleti szempontból a szabályokat az értéktartalmuk nélkül vizsgálja, és nem veszi figyelembe a társadalmi és alá-fölérendeltségi tényezőket, amelyek az egyház és az állam tekintetében meghatározóak.

Amennyiben elfogadjuk a semlegességet, az tulajdonképpen egy világnézeti állásfoglalás lenne az anyagelvű (materiális) világnézet mellett. Szoros értelemben a tételesjogi állam sem lehet semleges, hiszen a semlegesség nem tartható, enyhébb fokozaton a türelem kíváncsi válthatja ki. A semlegesség mellett fontos a türelem, mert a vallási sokszínűség és a különböző világnézetek békés együttélése csak akkor valósulhat meg, ha az állam nem csupán semleges marad a vallási kérdésekben, hanem tevékenyen támogatja a türelmet. A semlegesség biztosítja, hogy az állam ne részesítse előnyben egyik vallást vagy világnézetet sem, de ez önmagában nem elegendő a társadalmi összhang fenntartásához. A türelem arra ösztönzi az egyéneket és

⁴⁴ Infranca, 1998.

⁴⁵ Kelsen, 1988.

⁴⁶ Bentham, 2000.

⁴⁷ Hippel, 1794. 112-115, 132.

egyaránt a világi és vallási közösségeket, hogy tisztelettel forduljanak más vallások és nézetek felé, és elfogadják, hogy mások eltérő hitet vallhatnak. Ez különösen fontos az újkori társadalmakban, amelyek gyakran vallásilag és kulturálisan sokszínűek. A vallási türelmetlenség viszályokat és hátrányos megkülönböztetést szülhet, ami alááshatja a társadalmi szilárdságot és az alapvető jogok érvényesülését. Ám a semlegességnek és a türelemnek a gyakorlatban élesen elhatárolt korlátai vannak. Az államok nem tűrhetik a kezdetleges vallási kultuszokat (pl. ember- és állatáldozatokat). A politikai korlátja alapján az állam nem támogathat olyasmit, ami őt akarja megdönteni (pl. marxizmus). Itt meghatározó a Hippel által kidolgozott európai összefüggésrendszer, amely az európai államok egységesüléséről elmélkedik, rögzíti az államok közötti kapcsolatokat. Az állam és a vallás elhatárolásában tehát a vallás nem magánügy, a lényegi szerepe a közösségek összefogása.

Aquinói Szent Tamás gondolataira utalva a jog egyik legfőbb alapelve, az igazságosság folytonos törekvés: csak akkor tudjuk gyakorolni, ha a szeretet parancsához igazodunk.⁴⁸

Hippel szerint az államnak el kell ismerni a vallás és a vallásból származtatott erkölcsi szabályok (például a szeretet és könyörületesség) szerepét, Európában már az államot is átítatja a vallás. Végül az isteni törvényre összpontosít, illetve az abból levezethető ellenállási jogra. Az isteni törvény az európai államélet számára két lényeges előírást tartalmaz: a békére törekvést, illetve, hogy szeretettel forduljunk a másik ember felé. A háborút és az erőszakot elveti, a bűnösöket és a társadalomra veszélyes egyéneket felelősségre kell vonni. Erkölcsi szempontból az államban a háború és erőszak elvetése, valamint a bűnösök és társadalomra veszélyes egyének felelősségre vonása azért fontos, mert az alapelvek az igazságosság, az emberi méltóság és a társadalmi rend fenntartásának alapkövei. Az állam erkölcsi kötelessége, hogy előmozdítsa a békét, védje a polgárok életét és szabadságát, valamint biztosítsa a közösség biztonságát és igazságos működését. Ez az emberi élet szentségén alapuló erkölcsi elv, amely elismeri, hogy az erőszak a legvégső eszköz lehet, de soha nem lehet öncélú vagy indokolatlan. Az állam által gyakorolt erőszak igazságosságának kérdése – például a rendfenntartásban vagy a védekezésben – csak akkor elfogadható, ha az emberi jogok védelmében és a szükségesség határain belül történik. A béke melletti elköteleződés a közösség hosszútávú fennmaradásának és összhangjának záloga. Ugyanakkor az erkölcsös állam felelőssége a bűnösök és a társadalomra veszélyes egyének felelősségre vonása, mivel az igazságszolgáltatás révén biztosítja a közösség tagjai közötti bizalmat és egyensúlyt. A büntetőjogi rendszernek erkölcsi

⁴⁸ St. Thomas Aquinas, 1988, II-II, q. 58, art. 1, p. 147, II-II, q. 23, art. 7, p. 95.

alapja van: nemcsak a megtorlásra, hanem a bűnöző társadalomba visszaillesztésére és a közösség védelmére is irányul. Ezáltal az állam a jogrend érvényesítésével hozzájárul az erkölcsi szabályok fenntartásához, és biztosítja, hogy a társadalmi együttélés alapelvei ne sérüljenek tartósan. Tehát az állam békés és igazságos működése nemcsak jogi, hanem mélyen erkölcsi kérdés is, amely az emberi méltóság tiszteletén, a közösség biztonságán és az igazságosság eszméjén alapul.

Az igazságosságra törekvés másik fontos alapillére az ellenállási jog, amely azon elgondoláson alapul, hogy az embereknek inkább Istennek kell engedelmeskednie, mint a többi embernek. Az istenkép a kortárs államban természetesen megoszlik, és a vallásszabadság jegyében sokszínű.

Lényeges megemlíteni viszont, hogy Hippiel gondolatai állambölcseleti szempontból talán túl általánosak, bár jelentősek lehetnek az állambölcselet bizonyos vonatkozásaira nézve – hiányozhatnak az olyan ismérvek, amelyek az állam működésének mélyebb, rendszerszintű elemzéséhez szükségesek. Az állambölcselet célja nem csupán az állam általános fogalmának meghatározása, hanem az állam különböző fajtáinak, szerepeinek és igazolási alapjainak részletes vizsgálata. A megállapításai inkább előíró vagy bölcseleti keretként értelmezhetők, amely nem veszik kellően figyelembe a történelmi, a társadalmi és a gazdasági körülményeket, amelyek az állam adott működését meghatározzák. Például az állam igazolási forrásainak – legyen az fölségjog, néphatalom vagy jogi előírások – a részletezése nélkül az elmélet nehezen alkalmazható adott politikai helyzetekre. Az állambölcseletben további jelentős gondolkodók, mint például Hobbes, Locke vagy Rousseau, nemcsak általános elveket fogalmaztak meg, hanem részletesen kifejtették az állam és az egyén kapcsolatának természetét, az állam szerepét a társadalmi szerződésben, és a hatalom forrásait és korlátait. Az állambölcselet érvényessége és hasznossága gyakran e részletek kidolgozottságán és az adott kérdések megválaszolásának képességén múlik. Hippiel gondolatai általánosságával azt kockáztatja, hogy nem képes megfelelő választ adni az olyan kérdésekre, mint például a hatalom központosításának mértéke, az állam és a társadalom viszonyának adott formái, vagy az állami döntéshozatal erkölcsi és gyakorlati korlátai. Így állambölcseleti szempontból az általánosság hasznos lehet ugyan az alapvető elvek megfogalmazásában, önmagában azonban nem elegendő az állam működésének összetett és részletes megértéséhez.

VII. Az egyház és állam kapcsolatának története Magyarországon

1. Az államalapítás kora

Magyarországon az államalapítással egyidőben vette kezdetét a mai értelemben vett egyház–állami kapcsolat kialakítása. A honfoglalást követő időszakban bár a magyarság számára nem volt ismeretlen a keresztény tanítás, állami szinten mégsem volt megfigyelhető erős szabályozás az állam és az egyház tekintetében, hiszen az hagyományosan szokásjogi úton öröklődött a törzsi keretek között.⁴⁹ Géza fejedelem (972–997) és Szent István (997–1038) felismerte, hogy az ország fennmaradásának kulcskérdése a csatlakozás a kereszténységhez. Géza esetében ez egy politikai döntés volt, amelyet életéről fennmaradt forrásaink is alátámasztanak,⁵⁰ Szent István azonban nemcsak politikai és jogi kérdésként tekintett a kereszténységre, hanem belső meggyőződésből is a kereszténység mellé állt.⁵¹

Szent Istvánt 1000-ben felszentelt királlyá koronázták, így a „rex” címmel egyszerre vált világi és egyházi vezetővé is. Szent István évtizedei az utolsók voltak, amelyek viszonylagos kölcsönös egymásrautaltságot jelentettek az egyház és az állam között. Általános volt az európai országok körében, hogy az az uralkodó, aki az államalapítást véghez vitte, az egyház megszervezője is volt országában.⁵² Ez abból is látszik, hogy az esztergomi érsekség megalapításakor Szent István gyakorlatilag szabad kezet kapott a püspökségek megszervezésére. Magyarország első királya tíz püspökséget alapított, ezzel párhuzamosan azonban egy olyan jogi szabályozást is létrehozott, amely napjainkig nagy hatással van az állam és az egyház kapcsolatára, hiszen István gyakorlatilag állami feladattá tette az egyházak fenntartását a tized egyháznak adásával, valamint a hatalmas földadományokkal. Ugyancsak törvényekben rögzítették a templomok látogatásának kötelezettségét, valamint azok építését is.⁵³

E kezdeti történések gyakorlatilag a 21. századig kihatnak a magyar állam viszonyulására az egyházhoz, megalapozatlannak tűnnék azonban e rendszert összehasonlítani más, később létrejött államok megszületésének idejével, hiszen amennyiben hatalmas időbeli és világnézeti különbség van a két korszak között, akkor annak átlátása sokkal inkább a mai különbözőségek megértésére teremt remek lehetőséget.

⁴⁹ Vásáry, 1996/7.

⁵⁰ Font, 2013.

⁵¹ Márkus 2017, 13-19.

⁵² Katus 2021, 433-447.

⁵³ Adriányi 1975, 92.

2. Az egyház és állam kapcsolatának alakítása a középkorban

Érdekes színt adott az egyház és az állam kapcsolatának alakulásában Szent László uralkodása, hiszen Szent László idejében már komoly nemzetközi vita bontakozott ki az investitúrajog gyakorlásának kérdésében.⁵⁴ A mélyen vallásos Szent László az egyház és az állam viszonyát a szentté avatások politikájával óhajtotta rögzíteni.⁵⁵ Ekkor avatták szentté Magyarország államalapító királyát, a szentté avatás kapcsán több legenda is született. Ilyen volt Szent István nagyobbik legendája, amelybe bekerült – valószínűleg Szent László erős támogatásával –, hogy Szent István az élete végén felajánlotta az országot Szűz Máriának, így ezáltal az ország „Mária országa”, nem pedig Szent Péteré. Ezzel gyakorlatilag László rögzítette, hogy elismeri a pápaságot, ugyanakkor a Magyar Királyság független attól. Ennek jelentősége az investitúraháborúk során abban rejlett, hogy mivel az ország kinyilvánította, hogy nem Szent Péteré, így annak utódja, azaz a pápa is csak korlátozott hatalmi jogosítványokkal rendelkezhet az országban.⁵⁶

Fontos megemlíteni – ezáltal jól láthatjuk a világi és egyházi hatalom egymásba folyását –, hogy Szent László végezte el az egyház átszervezését a Magyar Királyságban. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy clunyi reformokat követve elterjesztette a nőtleniséget és számos esperességet alapított, valamint kiépítette a káptalanok rendszerét.⁵⁷ Ekkorra az állam számos – államinak mondható – feladatot megosztott az egyházzal, amelynek többek között az volt az oka, hogy az egyház kötelékében nagy volt a tanult emberek száma, így célszerű volt bizonyos szerepeket ide telepíteni. Ezek közül a legfontosabbak a hiteleshelyek voltak, amelyek gyakorlatilag a mai közjegyzői funkciókat látták el. De a káptalanokhoz például igazságszolgáltatási és bizonyítási feladatokat is telepített Szent László.⁵⁸

Könyves Kálmán idején az egyház és az állam viszonya tovább alakult, hiszen a korszak egyik legműveltebb uralkodója igen jó viszonyt ápolt a pápasággal, és mégha az investitúrajog gyakorlásának teljes átadását eleinte nem is akarta meglépni, végül megfelelő ellentételezés fejében erre mégis sor került.⁵⁹

Az Árpád-ház uralkodása során az egyház és az állam szoros együttműködésében az elkövetkező évszázadokban rendszerszintű változások nem következtek be, mégha

⁵⁴ Karácsony, 1896. 75.

⁵⁵ <https://rubicon.hu/cikkek/szent-istvan-es-kora?rovat=rubicon-rendezyenyek> letöltve: 2024. 12. 20.

⁵⁶ <https://rubicon.hu/cikkek/szent-laszlo-elete-es-orszaglasa> letöltve: 2024. 12. 29.

⁵⁷ Adriányi 1975, 92-93.

⁵⁸ Katus 2021, 444-445.

⁵⁹ A pápa cserébe elismerte Könyves Kálmán dalmát hódításait.

természetesen különböző viták ki is alakultak.⁶⁰ Az egyház vagyona folyamatosan növekedett az egyes földadományozásoknak és alapításoknak köszönhetően, valamint fontos különbség volt a nemesi földadományokkal szemben, hogy ezen adományokat „holt kéz”-nek hívták, hiszen gyakorlatilag törvényes úton az nem szállhatott vissza az uralkodóra, az egyház nem halhatott ki.⁶¹ Kisebb törés volt megfigyelhető II. András (1205–1235) uralkodása során, hiszen az egyházat is rosszul érintették az uralkodó tervei, melyeknek elméleti alapját az uradalmi (domaniális) jövedelmekről a királyi jogi (regálé) jövedelmekre átállás jelentette. Az 1222-ben kiadott Aranybullában éppen ezért megerősítették az egyház adómentességét is a III. cikkely 2 szakaszában: „Az egyház népére sem vetünk teljességgel semmi adót.” (elbeszélésben ne váltogasd a jelen és a múlt időt) Összességében azonban az Aranybulla nem érintette jól az egyházat, hiszen azt gyakorlatilag kiiktatta a sókereskedelemből, valamint a tized beszédését is természetben kellett beszédniük. E sérelmeket azután orvosolták 1231-ben, az Aranybulla felülvizsgálása során. Az egyház és a nemesség kérdése is azonban alapvetően az volt, hogy bár az uralkodó elfogadta az Aranybullát és annak megújítását is, azok valós joghatást nem váltottak ki, mert az uralkodó nem tartotta magát hozzá.⁶²

Ekkor azonban Róbert esztergomi érsek egyházi tilalom alá vonta Magyarországot, így az országban nem voltak szentmisék és temetések sem, így sikerült kikényszeríteni 1233-ban a beregi egyezményt, amely az egyházat ért sérelmeket orvosolta.⁶³

A Magyar Királyság viszonyulását az egyházhoz nagyban megváltoztatta IV. László (1272–1290) trónra kerülése, hiszen a kun édesanyától származó király gyakorlatilag hadat üzent az egyháznak. Ennek alapját a még pogány kunok nomád életmódja és gyakori rombolása, valamint a többek között ebből kialakuló polgárháborús helyzet teremtette meg. Ezen nagymértékben a III. Miklós által küldött Fülöp püspök sem tudott érdemi változást elérni. A folyamatos túlkapások hatására az esztergomi érsek kiközösítette IV. Lászlót, akinek válasza a következő volt: „ezt az egész fajzatot tatár kardokkal fogom kiirtani mind egész Rómáig”.⁶⁴ Ugyanakkor e rendszerszintű támadás az állami feladatok ellátását és a közigazgatást is ellehetetlenítette, hiszen az egyház állami szerepvállalását a korszakban nehezen lehet túlbecsülni.

⁶⁰ Ezek elsősorban a hatalomgyakorlási kérdések mentén alakultak.

⁶¹ Mezey, 2004. 85.

⁶² Katus 2021, 447-454.

⁶³ <https://rubicon.hu/cikkek/beregi-egyezmeny> letöltve: 2024. 10. 11.

⁶⁴ Lodomér esztergomi érsek levele IV. Miklós pápához (1288. május 8.), Forrás: Makkai László - Mezey László (1960): Árpád-kori és Anjou-kori levelek XI-XIV. század. 106. sz. levél, Gondolat Kiadó, Budapest, 200-210. p.

Az Árpád-ház 1301-es kihalását követően az egyház és az állam kapcsolata kifejezetten jónak volt mondható, mégha szerkezeti átrendeződés nem is volt megfigyelhető a kapcsolatban. Ennek egyik oka az volt, hogy a trónra kerülő I. Károly, azaz Károly Róbert (1308–1342) a nápolyi származása okán igen jó kapcsolatot ápolt a pápával, aki a trónra kerülését is támogatta. E jó kapcsolat Nagy Lajos (1342–1382) uralkodásának idejére is öröklődött. Ez nem volt felétel nélkül elmondható Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) uralkodásának idejére, aki úgy gondolta, hogy átrendezi az egyházi jogosultságok rendszerét. Éppen ezért 1404-től Zsigmond a beleegyezésétől tette függővé a pápai bullák kihirdetését. Ez volt az ún. *placetum regium*, azaz a tetszényjog.⁶⁵ Az uralkodása második felében a konstanzi zsinaton sikerült megszereznie a főkegyúri jogot, így lehetőséget kapott arra, hogy az egyházi méltóságokra jelölteket állítson.⁶⁶ Ezen kívül a cselekvő külpolitika okozta állami hiányt az egyházi bevételek állami célra fordításával igyekezett javítani.

Az elkövetkező évtizedekben egy érdekes egymásrautaltságnak lehetünk szemtanúi, hiszen az egyház ráeszmélt, hogy az oszmán hódítások milyen hatalmas veszéllyel fenyegetnek. Ebből adódóan az oszmánokkal hadakozás és Európa védelme fejében az egyház támogatta a magyar uralkodók többségét, sőt elnézte az egyházi jövedelmek megcsapolását és egyes nemzetközi túlkapásokat is. Ez már érzékelhető volt I. Ulászló alatt, aki Hunyadi Jánossal indított támadást a törökök ellen, IV. Jenő pápa kifejezett támogatásával. Ezen összefogásnak lett az eredménye a hosszú hadjárat, amely példátlan eredményeket hozott a magyarok számára, mégha ezeket a béke felrúgása és a várnai csata elvesztése miatt nem is sikerült megszilárdítani. E gyakorlatias egyházi támogatás a későbbiekben is megfigyelhető volt, így III. Callixtus támogatta Hunyadi János hadjáratait, amelyeket 1456-ban a nándorfehérvári diadal koronázott meg. Ugyancsak segítette Hunyadi Mátyás hatalmának megszilárdítását és a III. Frigyeszel kötendő bécsújhelyi megállapodást a pápai követ, annak reményében, hogy Mátyás az apja örökségét folytatva igyekszik kiszorítani a törököket. E viszonyban akkor látunk változást, amikor Mátyás reálpolitikai érzékkel felismerte, hogy a török kiszorítása csak széleskörű összefogással lehetséges, amelyhez a Magyar Királyság ereje nem elégséges, így igyekezett hatalmát kiterjeszteni a régióban, és elnyerni a német-római császári címet.

⁶⁵ Horváth, 2014. 144-158.

⁶⁶ Horváth, 2014. 77.

3. Az egyházújítás hatása a kapcsolatokra

Az egyház és az állam kapcsolatát illetően a legnagyobb változást az egyházújítás időszaka hozta meg, amely gyakorlatilag közvetetten nehezen felülbecsülhető hatást gyakorolt a későbbi amerikai folyamatokra is. A korábban is egyre inkább megfigyelhető európai decentralizáció az egyházújítással még inkább felgyorsult, hiszen az államok és azok vezetői előszeretettel használták fel a vallást arra, hogy politikai törekvéseiket becsomagolják.⁶⁷ Az egyházújítás Magyarországon igen érdekes társadalmi és állambölcseleti történésekhez vezetett. A Magyar Királyság területén az egyházújítás irányzatai közül elsősorban a református, az evangélikus és az unitárius felekezetek terjedtek el.⁶⁸ Az egyházújítás gyorsan terjedt el Magyarországon, amelynek okai igen sokrétűek voltak, így szerepet játszott a mohácsi csatát követően a római katolikus főpapság veszteségei, a római katolikus Habsburgokkal szembenállás kinyilvánítása, valamint a nem magyar nyelvet beszélők körében a nemzeti nyelv rendkívüli előretörése. Kezdetben az állam igyekezett visszaszorítani a tanokat, így azok terjesztőit fej- és jószágvesztéssel sújtották, de minden ellenére a század második felére az ország túlnyomó többsége protestánssá vált, amely lényegében csak Pázmány Péter idejében változott meg gyökeresen. A főnemesség egy része kifejezetten támogatóan állt hozzá a protestantizmushoz. Mindez azonban nem jelentette, hogy az állam és az egyház kapcsolata lényegesen megváltozott volna, hiszen az elkövetkező évszázadok folyamatos csatározásai a protestantizmus jogosítványainak terjesztéséért folytak, mindez azonban mégsem jelentette azt, hogy az állam vezetésében megváltozott volna a Római Katolikus Egyház szerepe.

Mindeközben a Magyar Királyság folyamatosan küzdött az oszmánokkal, a 16. században azonban már nem volt képes a határait megvédeni, így hamarosan két, majd 1541-ben – Buda bevételével – három részre szakadt az ország. Ez fontos folyamatokat indított el az egyház és az állam kapcsolatait illetően is, hiszen a később kialakuló Erdélyi Fejedelemségben, Európában egyedülálló módon, vallási türelmet hirdettek, így 1568-ban az erdélyi országgyűlés rögzítette a négy bevett vallás, azaz a római katolikus, a református, az evangélikus és az unitárius felekezet szabad gyakorlását.⁶⁹ Ez a társadalom legnagyobb részét lefedte, (és az ortodoxok?) mégsem beszélhetünk azonban szigorúan vett vallásszabadságról, de a korszakban így sem volt hasonló szabadságot megengedő szabályozás egész Európában.

⁶⁷ Nemes 1999, 74-78.

⁶⁸ Márkus 2017, 27-35.

⁶⁹ Horváth, 2014. 269-277.

A 17. században minden, a Magyar Királyság és Erdélyi Fejedelemség közötti összetűzés után igyekeztek a protestantizmus helyzetét megerősíteni.⁷⁰ Elsőként a 15 éves háború lezárásaként a bécsi békében rögzítették a protestáns vallás gyakorlásának szabadságát. De hasonló rendelkezéseket tartalmazott az 1622-es nikolsburgi és az 1645-ös linzi béke is, amelyeket Bethlen Gábor és I. Rákóczi György kötöttek. Mindez a század második felében újabb változásnak indult, hiszen I. Lipót az abszolutista hatalomgyakorlás mellett következetes támogatója volt a római katolikus egyháznak is. Ezen római katolikus megújulást támogató intézkedések lehetővé tették a korábban katolikus templomok visszafoglalását, valamint volt példa a protestáns lelkészek üldözésére is. Ugyanakkor az erőszakos intézkedések nem vezettek valós eredményre, sőt a Habsburg-udvarnak sikerült igen széles tömegeket maga ellen fordítania, amelynek későbbi következménye lett a Thököly-féle felkelés.⁷¹ A sikertelenség felismerésében és Esterházy Pál nádor közvetítésének köszönhetően törvényesítették bizonyos korlátokkal a szabad vallásgyakorlatot. Az ország török alóli felszabadítását követően újból igyekeztek abszolutista módon kormányozni a Habsburgok, amely végül a Rákóczi-szabadságharcot eredményezte.⁷² A kölcsönösen előnyös szatmári békét követően nyugvópontra érkezett az állam viszonya is az egyházakhoz, hiszen III. Károly 1731-ben a *Carolina Resolutió*ban szabályozta a kérdést. Összességében a magánlelkigyakorlat bárhol lehetséges volt a protestánsok számára, a nyilvános azonban még így korlátozva volt. Ezenkívül igyekezett a protestantizmus esetleges terjedését megakadályozni azzal, hogy a római katolikus hitről a protestánsra áttérést bűncselekménynek minősítette.

4. A modernizálódó állam

Az állam egyházakhoz fűződő szerepe jelentősen csak II. József felvilágosult abszolutista uralma alatt következett be. II. József, bár egyértelmű lépéseket tett a protestánsokkal megbékélés felé, mindeközben rendkívüli ellentétet sikerült szítania a római katolikus egyházzal.⁷³ Ennek nyitánya volt az 1781-es cenzúrarendelet, amellyel kivette az egyház kezéből a sajtócenzúrát, és egy állami szerv kezébe adta. Ugyancsak ezen évnek volt az eredménye a rendkívül nagy hatású türelmi rendelete, amelynek lényege az volt, hogy az állampolgári jogok gyakorlását függetlenítette a felekezettől. Innentől kezdve az állampolgárok közötti különbséget a társadalmi hasznosság jelentette. Lényeges megjegyezni, hogy a rendelet nem terjedt ki az összes felekezetre, hanem csak a római katolikus, a protestáns és az ortodox

⁷⁰ Horváth, 2014. 121-122.

⁷¹ Kardos, 2016/4.

⁷² Horváth, 2014. 46-49.

⁷³ Horváth, 2014. 269-277.

felekezetre. (a protestáns nem felekezett, hanem a nyugati kereszténység egyik ága. reformátusokra és evangélikusokra egyaránt kiterjedt?) A rendelet lehetővé tette, hogy száz család templomot vagy iskolát építsen.

Egyértelmű nemtetszését váltotta ki a Római Katolikus Egyháznak, hogy felújította a királyi tetszvényjogot, és a pápai bullák kihirdetését királyi engedélyhez kötötte, valamint Róma befolyását is igyekezett csökkenteni. Ezenkívül fontos lépése volt az egyházi ünnepek egy részének betiltása is. Mindezekkel szemben azonban állami szemináriumot állított és segítette a papképzést.

A Római Katolikus Egyház érdekeit legsúlyosabban érintő lépése az volt, amikor az általa haszontalannak vélt szerzetesrendeket feloszlatta. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy azon rendek, amelyek nem oktattak, vagy láttak el beteggondozást, egész egyszerűen nem működhetek tovább. E rendelet mögött azért szerepet játszhatott az is, hogy a felosztatás mellett egyben szekularizálta is a vagyonukat, azaz gyakorlatilag kisajátította. Ez az indok igen gyakran húzódott meg az uralkodók protestantizmus melletti kiállása mögött is. II. József döntése azonban már túl messzire ment, és az egyház ezt már nem nézhette tétlenül, így VI. Piusz Bécsbe utazott, amely látogatás „fordított Canossa-járásként” híresült el, hiszen a pápa ment a császárhoz kérni, ellentétben az eredeti Canossa-járással, ahol a császár esdekelt bűnbocsánatért. A pápa látogatását azonban nem igazán koronázta siker, és a helyzet csak II. József halálát követően szilárdult meg.⁷⁴

A II. Józsefet követő II. Lipót elvetette a testvére végletesen központosító törekvéseit, így engedményeket tett a római katolikusok és protestánsok felé is. Az 1790–1791. évi országgyűlés 26. cikke rögzítette a protestánsok közjogi helyzetét, így lehetővé vált a szabad vallásgyakorlás, a templomépítés, a nyilvános istentisztelet, és nem lehetett senkit kötelezni arra sem, hogy más vallási közösség istentiszteletén részt vegyen. Rögzítette a protestáns egyházak önrendelkezési jogát, valamint újfent megerősítette, hogy minden hivatal nyitva áll a protestánsok előtt is. Ez utóbbi a gyakorlatban azt is jelentette, hogy a protestáns hivatalnokoknak nem kellett elmondani az esküforma Szűz Máriára utaló részét, amely ellentmondott volna hitüknek.

Mindemellett azonban a római katolikus egyház számos előnyt élvezett továbbra is, így továbbra is a katolicizmus volt a *religio prædominans*.⁷⁵ Ez közjogi értelemben azt jelentette,

⁷⁴ <https://rubiconintezet.hu/2022/08/22/ontorvenyuen-a-nep-szolgalataban/> letöltve: 2024. 02. 18.

⁷⁵ Uralkodó vallás.

hogy bár a protestantizmus el volt ismerve, a római katolicizmus azonban mégis rendelkezett előjogokkal a többi valláshoz képest. Ez például abban nyilvánult meg a közjogi szabályozásban, hogy amennyiben az apa római katolikus volt, akkor minden gyermeknek az édesapa felekezetét kellett követnie, protestáns édesanya esetén is, amennyiben azonban az édesapa protestáns volt és az édesanya római katolikus, akkor a leánygyermek a római katolikus vallást kellett, hogy kövessék.⁷⁶

Ezt követően a reformkor idején (1830–1848) idején számtalanszor felmerült az egyház és az állam viszonyának kérdése.

5. A magyar állami egyházjog története

A magyar sajátosság egyik legfontosabb jellemzője, hogy amint Magyarország az elmúlt évszázadig nem rendelkezett egy kartális alkotmánnyal, ugyanúgy nem rendelkezett egy olyan konkordátummal sem, amely egy jogforrásban rendezte volna a viszonyát a Szentszékkal,⁷⁷ illetve más protestáns egyházakkal.⁷⁸

A történeti értelemben vett egyházjog évszázadokon keresztül fejlődött szervesen,⁷⁹ így a 20. században, amikor a magyar állam szeretne volna rendszerezni a hatályos jogszabályokat, azzal kellett szembesülnie, hogy még a Werbőczy István-féle *Hármaskönyv* előtti időkből is vannak hatályos vallásügyi szabályozások. Az egységes jogszabály hiánya több oknak is lehet a következménye, amelyek közül az egyik az, hogy az újkorig a kisebb-nagyobb ellentétek ellenére jónak volt mondható a Magyar Királyság kapcsolata a Szentszékkal.⁸⁰ Magyarország a középkor nemzetközi összeütközései során is legtöbbször a pápa mellé állt, és a protestantizmus elterjedését követően sem szenvedett el a többi országhoz hasonlóan anyagi és politikai kárt, annak ellenére sem, hogy volt olyan időszak a 16. század során, amikor a protestánsok a túlnyomó többségét jelentették a királyságnak. A Habsburgok később következetesen ragaszkodtak a római katolikus felekezethez. Kétségtelen azonban, hogy II. József trónra léptével jelentősen romlott a Szentszékhez fűződő kapcsolat, amelyben minden bizonnyal a legnagyobb szerepet a „haszontalannak” bélyegzett szerzetesrendek feloszlatása, a

⁷⁶https://kozepkoreskoraujkorklub.blog.hu/2021/03/17/_a_politikai_reformokat_a_vallasszabadsagi_reformnak_megelozni_kellettik_latozva: 2024. 12. 01.

⁷⁷ Erdő, 1996, 220-222

⁷⁸ Ádám 2000, 540–541.

⁷⁹ Szathmáry, 2006. –349.

⁸⁰ Schanda2020, <http://ijoten.hu/szocikk/llami-egyhazjog>

pápai bullák kihirdetésének az uralkodói engedélyhez kötése és számos intézménynek az egyház alóli kiszervezése okozta.⁸¹

A vallásszabadság 1895-ben vált az állami jog részévé, naivítás lenne azonban azt állítani, hogy ez egyenlőséget hozott volna az egyházak között. Egyrészt, különbség volt a bevett és az elismert felekezetek között, az előbbieket közé tartozott a római katolikus, a református, az evangélikus, az ortodox, az unitárius és az izraelita vallás.

Ugyanakkor, a bevett felekezetek helyzete sem volt ugyanolyannak mondható, hiszen a legtöbb korábbi szabályozás érvényben maradt, így például a római katolikus egyház komoly szerepet kapott a kétkamarás törvényhozásban is. Ezt amúgy a római katolikus egyház részéről sokszor élték meg inkább teherként, semmint előnyként.⁸²

A magyar helyzet a 19. és 20. században egy nagyon izgalmas látetele volt annak, hogy egy államegyházi szerkezet hogyan alakul át lassan a vallásszabadság eszméjének és jogi befogadásának köszönhetően.

A kommunista hatalomátvétel a korábbi szerves fejlődést gyakorlatilag derékba vágta, hiszen a korszakban valójában nem is létezett állami egyházjog. Ennek egyik oka, hogy a marxista-leninista tanok politikai teológiai értelemben valójában megkíséreltek az egyházak helyébe lépve erkölcsi, ideológiai vallássá válni.⁸³

6. A rendszerváltást követően kialakult együttműködő modell Magyarországon

A kommunista elnyomatás évtizedei után Magyarország közjogi berendezkedése nagyban változott, és ez igaz volt az egyház és az állam kapcsolatára is.

A korábbi egyházellenesség megszűnt, és a magyar szabályozás a német mintához kezdett közeledni, így rögzítették, hogy az egyházak több esetben állami feladatot vállalnak át, amiért az állam pénzügyi támogatást nyújt az egyházak számára. Az egyház szerepvállalása újfent nagy jelentőségűvé vált az oktatás, beteggondozás és az idősgondozás terén.⁸⁴

Az egyházak helyzete és jogállása között természetesen továbbra is megfigyelhetünk különbségeket, hiszen a történeti egyházak számos esetben előnyt élveznek, ugyanakkor az állami támogatás lehetőséggé vált minden egyház számára. Az Alaptörvény hatályosulásával az

⁸¹ Schanda 2020, <http://ijoten.hu/szocikk/llami-egyhzyog>

⁸² Schanda 2020, <http://ijoten.hu/szocikk/llami-egyhzyog>

⁸³ Schanda 2020, <http://ijoten.hu/szocikk/llami-egyhzyog>

⁸⁴ Schanda 2020, <http://ijoten.hu/szocikk/llami-egyhzyog>

értelmezési keretet kiegészítő ((R) cikk (3) szakasz alapján) Nemzeti Hitvallás is utal az egyház és az állam kapcsolatára: „Elismerjük a kereszténység nemzetmegtartó szerepét. Becsüljük országunk különböző vallási hagyományait.”⁸⁵ Mindez természetesen nem töri át a VII. cikk (1) szakaszának lényegét, amely szerint mindenkinek joga van a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságához.

VIII. Az egyház és az állam kapcsolata az Egyesült Államokban: radikális szétválasztás

Az egyház és az állam szétválasztásának története az Egyesült Államokban a vallásszabadság eszméjének fejlődéséhez és az ország alapítóinak politikai elveihez szorosan kötődik.

Az Egyesült Államok az első olyan nemzetek közé tartozik, amelyek alkotmányosan rögzítették az egyház és az állam szétválasztásának elvét.⁸⁶ Ez az elv az újkori amerikai népuralom egyik alapköve, amely a vallási sokszínűség és a vallási semlegesség biztosítását célozza. Az alábbiakban bemutatjuk e történelmi folyamatnak a kulcsfontosságú állomásait, és hatását az Egyesült Államok politikai és társadalmi rendszerére.

1. A gyarmati időszak és az egyház uralmi helyzete

A 17. században az első telepesek különböző európai országokból érkeztek Észak-Amerikába, gyakran azért, hogy a vallási üldöztetés elől meneküljenek. Puritánok például Angliából azért vándoroltak ki elsősorban, mert nem tudták gyakorolni a hitüket az anglikán egyház uralmi helyzete mellett.⁸⁷ Bár az Újvilág sokak számára a vallásszabadság reményét jelentette, az egyes gyarmatokon gyakran mégis szigorú vallási szabályokat vezettek be.

Massachusetts például a puritán vallási törvények alapján működött, míg Maryland a római katolikusok számára biztosított menedéket.⁸⁸ Ez a fajta vallási uralmi helyzet azonban egyúttal kizárta azokat, akik más hitet vallottak, és újabb összeütközések forrásává vált. Ebből láthatjuk, hogy ezek a korai telepek gyakran maguk is vallási türelmetlenséget tanúsítottak, ami rávilágított a vallási sokszínűség és a szabadság közötti természetesen feszültségekre.⁸⁹

⁸⁵ Alaptörvény, Nemzeti Hitvallás

⁸⁶ Hamburger 2002,

⁸⁷ Kosman – Lachman 1993,

⁸⁸ McGarvie – Mensch, 2008.324-333.

⁸⁹ McGarvie – Mensch, 2008.324-333.

A 18. századra azonban a felvilágosodás eszméi az Újvilágban is elterjedtek. Az ésszerűség és az egyéni szabadság hangsúlyozása az amerikai telepesek körében is egyre népszerűbbé vált. Ennek eredményeként a vallási sokszínűség elfogadása kezdett gyökeret verni, különösen az olyan területeken, mint Pennsylvania, ahol William Penn kvéker alapítói biztosították a vallási türelem gyakorlati megvalósítását.

2. Az Alkotmány és az Első Alkotmánykiegészítés

A 18. század végén az amerikai forradalom idején jelentős változás következett be. Az 1776-os *Függetlenségi Nyilatkozat*, amely kimondta, hogy minden ember „elidegeníthetetlen jogokkal” rendelkezik, megalapozta ezt a gondolatot.⁹⁰ E bölcséleti alapvetés később meghatározó szerepet játszott az egyház és az állam szétválasztásában.

Az Egyesült Államok függetlenségének kikiáltása után az alapító atyák egyik legnagyobb kihívása az volt, hogy olyan politikai rendszert hozzanak létre, amely egyszerre biztosítja a szabadságjogokat és akadályozza meg az egyházi és a világi hatalom összefonódását. Az 1787-ben elfogadott amerikai alkotmány egyetlen helyen sem említ egy adott vallást, ezzel is hangsúlyozva a szekuláris állam megteremtésének célját.⁹¹ A vallásszabadság elvének megerősítésében azonban az 1791-es Első Alkotmánykiegészítés vált döntő jelentőségűvé.⁹² Ez kimondta, hogy „a Kongresszus nem hozhat olyan törvényt, amely valamely vallás hivatalossá tételét célozza, vagy megtiltana annak szabad gyakorlását”.⁹³

E két záradék, az ún. *establishment clause* és az ún. *free exercise clause*, az egyház és az állam szétválasztásának alapját képezi. Az *establishment clause* megakadályozza, hogy a szövetségi kormányzat államvallást hozzon létre, míg a *free exercise clause* biztosítja, hogy minden állampolgár szabadon gyakorolhassa hitét. E kettős biztosíték adja az alkotmányos alapot a vallásszabadságnak és az egyház és az állam szétválasztásának.

3. Thomas Jefferson és a „válaszfal” metafora

Thomas Jefferson, az Egyesült Államok harmadik elnöke, kulcsszerepet játszott az egyház és az állam szétválasztása elvének megalkotásában és népszerűsítésében. Egy 1802-ben írt levelében, amelyet a Danbury-i baptista egyházközségnek címzett,⁹⁴ Jefferson azt írta, hogy

⁹⁰ Declaration of Independence: <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/declare.htm>

⁹¹ United States Constitution: <http://www.constitutioncenter.org/explore/Welcome/index.shtml>

⁹² Bill of Rights: <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/rights1.htm>

⁹³ First Amendment, 1791.

⁹⁴ *Thomas Jefferson to Danbury, Connecticut, (1802) Baptist Association, January 1, with Copy.* -01-01. [Manuscript/Mixed Material] Retrieved from the Library of Congress

az Első Alkotmánykiegészítés „válaszfalat húz egyház és állam közé”.⁹⁵ E metafora azóta az amerikai jogi és politikai gondolkodás meghatározó részévé vált, és számos későbbi bírósági döntés alapját képezte.⁹⁶

Az Egyesült Államok esetében az egyházak száma kiemelkedően magas a mai napig a világ többi részéhez viszonyítva.⁹⁷

Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy a hangzatos elvek ellenére az államvallás létrehozásának tilalma csak a Kongresszust kötötte, a tagállamokat nem, valamint számos vallási kisebbség továbbra is hátrányt szenvedett még egy évszázadon keresztül, így például elsősorban a római katolikusok és a zsidók. Ennek ellenére a különböző protestáns egyházak a korban a szokásosnál jelentősen nagyobb szabadságot élveztek,⁹⁸ így sorra alakultak is a különböző egyházak.⁹⁹

4. A Legfelsőbb Bíróság szerepe

A 19. és 20. században az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága kulcsszerepet játszott az egyház és az állam szétválasztásának a gyakorlati érvényesítésében. Az 1947-es *Everson kontra Board of Education* ügyben a bíróság kimondta, hogy az állam nem támogathat vallási tevékenységeket, még közvetett módon sem. A döntés hangsúlyozta, hogy az *establishment clause* nemcsak az állami vallás létrehozását tiltja, hanem azt is, hogy az állam bármilyen vallást előnyben részesítsen.

Egy másik fontos eset az 1962-es *Engel kontra Vitale* ügy volt,¹⁰⁰ amelyben a bíróság megtiltotta az állami iskolákban a hivatalos imádságok elmondását. E döntés újabb mérföldkő volt az egyház és állam szétválasztásának történetében, mivel megerősítette, hogy az állami intézményeknek semlegesen kell viszonyulniuk a valláshoz.

5. Kortárs viták és kihívások

Az egyház és az állam szétválasztásának az elve a 21. században is viták keretében áll. Az olyan kérdések, mint a vallási jelképek elhelyezése a köztereken, a vallási alapú iskolák állami támogatása, vagy a vallási meggyőződésre alapozott kivételek biztosítása egyes jogszabályok

⁹⁵ Bartrum 2009, 619.

⁹⁶ *McCullum v. Board of Education, Reynolds v. United States*,

⁹⁷ Columbia University Library: United States Geological Survey. Environmental Systems Research Institute (Redlands, Calif.). United States Churches, 2012.

⁹⁸ New England Church Records (RG 48), Special Collections, Yale Divinity School Library.

⁹⁹ Congregational Church Records (RG 56), Special Collections, Yale Divinity School Library.

¹⁰⁰ Black, H. L. & Supreme Court Of The United States. (1961) *U.S. Reports: Engel v. Vitale*, 370 U.S. 421. Library of Congress

alól (például a magzatelhajtás kérdése vagy az azonos neműek házassága esetében), továbbra is megosztják az amerikai társadalmat. Egyes csoportok szerint e kivételek sértik az állam semlegességét, míg mások úgy vélik, hogy az egyéni vallásszabadság védelme érdekében szükségesek.¹⁰¹

Az egyház és az állam szétválasztásának elve az Egyesült Államok politikai rendszerének egyik legfontosabb alappillére. Bár az alapító atyák szándéka szerint ezen elv a vallásszabadság és a politikai semlegesség biztosítását szolgálja, a gyakorlati alkalmazása folyamatos kihívásokkal jár. Az amerikai történelem során az elv értelmezése és alkalmazása mindig is az adott társadalmi és politikai környezet függvénye volt. Az egyház és az állam szétválasztása nem csupán jogi kérdés, hanem egy olyan eszme, amely a köztudatban az amerikai népuralom alapvető értékeit tükrözi.

IX. A Böckenförde-paradoxon feloldása: szekuláris vallások és a hamis dilemma

1. A Böckenförde-paradoxon és a szekuláris vallások kapcsolata

A munkánk fő tétele a történeti, jogtörténeti és bölcséleti háttér kibontása után válik értelmezhetővé, hiszen tudományos munkánk végső megállapítása a Böckenförde által megfogalmazott paradoxon feloldása. A híres alkotmánybíró kimondja, hogy „a szekuláris, szabadelvű állam a létezésének előfeltételeit nem tudja maga biztosítani”.¹⁰²

Ez azt jelenti, hogy a jogállam és a népuralom működéséhez elengedhetetlen bizonyos kulturális, erkölcsi és társadalmi értékek megléte – például a közösségi összetartozás érzése, a kölcsönös bizalom vagy az erkölcsi felelősségtudat –, de ezen értékek nem kényszeríthetők ki állami eszközökkel, és nem az állam teremti meg őket.¹⁰³

A paradoxon arra utal, hogy a szabadságon alapuló társadalmak alapvetően függenek az erkölcsi szabályoktól és közösségi szokásoktól, amelyeket a társadalom önállóan, az állami beavatkozástól függetlenül kell, hogy fenntartsanak. Ha az alapok meggyengülnek – például az egyénelvűség (individualizmus), a közöny vagy a társadalmi széthúzás miatt –, az állam

¹⁰¹ Schanda, 214. 153-168.

¹⁰² Böckenförde, 1967. 75–94.

¹⁰³ Balogh, 2022. 87-105.

ingataggá válhatik, mert nem képes az értékeket újrateremteni anélkül, hogy önmaga szabadságellenes és tekintélyelvű rendszerré ne válnék.¹⁰⁴

A Böckenförde-paradoxon így a kortárs népuralmak sérülékenysége hívja fel a figyelmet, hiszen az állam csak akkor maradhat szabad és sokszínű,¹⁰⁵ ha a polgárok közösségi szellemben, önként vállalják és ápolják az értékeket, amelyek biztosítják a népuralom fennmaradását.¹⁰⁶

Böckenförde e tételét arra alapozta elsősorban, hogy mivel a vallást száműztük az állam területéről, ezért megszűnt az alap, amely megteremthetné az igazolását a szabadelvű népuralomnak.

E ponton viszont a kutatásunk minden szála összeér, hiszen bemutattuk, hogy az állam és az egyház kapcsolatának valamilyen fokú szétválasztáson alapuló rendezése milyen kérdésekre adott választ, és az alkotmányos szabályozás milyen nehézségekre jelenthetett gyógyírt. Milyen gondolkodók milyen nehézségeket láttak és milyen megoldási javaslatokkal szolgáltak. Az egyház és az állam szétválasztásának a rendszere – bármely modellre is tekintsünk – egyértelműen a hagyományos vallásokra lett kitalálva, az újkorban azonban teljesen más szabályozási kérdések merültek fel.¹⁰⁷

De a hagyományos vallások eltűnése igazolóelvként elindított egy olyan folyamatot, amelynek keretében olyan jelenségek töltötték fel az elvallástalanodás okozta ürességet, amelyek csak látszólag különböztek a hagyományos vallásoktól. A helyükre a szekuláris vallások léptek, amelyek ugyanolyan hiten alapuló rendszert képeznek, akár a kereszténység, csak a kortárs köntösnek köszönhetően a jog látóterén kívül esnek.

A szekuláris vallások közül a legfontosabbak azok, amelyek az újkorban az állam igazolóelvéként léptek fel: a népuralom és az alkotmányosság.

2. Az alkotmányosság, mint szekuláris vallás

Elsőként talán érdemes is az alkotmányossággal foglalkozni. Az alkotmányosságnak mindenképpen kitüntetett szerepe van a szekuláris vallások körében, és a kutatásunk esetében pedig jelentős szerepe lesz a Böckenförde-paradoxon feloldásában is. Az alkotmányosságról már a francia forradalom idején is megfigyelték, hogy vallási jegyeket tartalmaz. Sőt az állam

¹⁰⁴ Jancsó, 2021. 32-39.

¹⁰⁵ Balogh, 2022. 87-105.

¹⁰⁶ Pálffy – Jancsó, 2020. 33-51.

¹⁰⁷ Nyirkos 2025, 48-52.

a már meglévő vallási hagyomány tudatos felhasználását célozta meg a politikai hatalom igazolása és a társadalmi összetartás megteremtése érdekében, hiszen észlelte azt, hogy ők maguk ölték meg ezek alapját. Condorcet 1791-ben úgy tűnt, mintha szekuláris dologra hivatkoznék, de sok tekintetben már a felszínen is megnyilvánuló vallásos jelleget mutatott a kezdetekor is az alkotmányosság.¹⁰⁸

Franciaország a hitoktatást egy világi órával cserélte fel az iskolákban a nyilvánvaló céllal, hogy a saját igazoltságát megteremtse. Ez az egyik legelső megnyilvánulása annak, hogy az állam saját maga is látta, hogy a vallásosság igazolóelvként kiszorítása nehézségeket vet fel számos rögzített alapelv esetében. Sokatmondó az is, hogy az oktatásban a hitoktatás helyére szerette volna a honatyák jelentős része az alkotmányról szóló ismeretek bővítését beilleszteni.¹⁰⁹ Bár ez akár a véletlen műve is lehetne, de a tantárgy valóban hiten alapuló eszmét szeretett volna átadni a diákoknak. Ezen ellentmondást maga Condorcet is felismerte és kijelentette, hogy az alkotmányosságba vetett hit, és annak szent és sérthetetlen mivolta pont ugyanolyan jellegzetességeket vesz fel, mint a vallások.¹¹⁰

Kevesebb, mint egy évszázaddal később Lincoln is ún. „politikai vallásként” hivatkozik az alkotmányosságra. A politikai vallás jelen esetben egyértelműen a szekuláris vallásnak feleltethető meg. Lincoln ki is jelenti, hogy az Alkotmány támogatása kell, hogy legyen a nemzet politikai vallása.¹¹¹ David Ray Papke így fogalmaz:

„Az Egyesült Államok alkotmánya egy olyan ikonná vált, amelyen keresztül az emberek a jogban hihetnek. A bíróság kulcsfontosságú intézménnyé vált, és a bírósági tárgyalás – akár személyesen megfigyelve, akár újságokban és szépirodalomban újrajátszva – fontos szekuláris szertartásként szolgált. Legfőképpen pedig a jog uralmába vetett hit az amerikai elköteleződés központi elemévé vált.”¹¹²

Világosan látszik tehát, hogy már korábban is felfedezték az alkotmányosság vallási jellegét. Az alkotmányosság ugyanazon szertartásokat, a vallásos hit igényét, a tévedhetetlen tanítóhivatalt vonultatja fel, mint a hagyományos vallások. Külön érdemes kiemelni az

¹⁰⁸ Nyirkos 2025, 48-52.

¹⁰⁹ Nyirkos 2025, 48-52.

¹¹⁰ Condorcet 1989, 68.

¹¹¹ Lincoln, 1838, 112.

¹¹² Papke 1998, 3.

alkotmánybíróság szerepét, amelyet a szekuláris vallás „tévedhetetlen” tanítóhivatalaként tarthatunk számon.

3. A népuralom mint szekuláris vallás

A másik rendkívül fontos szekuláris vallás, amely egyértelműen a segítségünkre lesz a Böckenförde-paradoxon kapcsán, a népuralom. A népuralom elvének vallási jellege a népfőlség megkérdőjelezhetetlenségében rejlik elsősorban. Minderre Alexis de Tocqueville is rávilágít már, és dogmaként tartja számon.¹¹³ A népuralmat a legtöbb esetben azonosítjuk a nép akaratával, amely föltétlen, mindenek felett álló és mindig jó, azt jelentős mértékben misztifikálva, holott – ahogy Tocqueville is felhívja rá a figyelmet –, az legföljebb a többség akarata lehet. Erre Nyikolaj Bergyajev¹¹⁴ is egyértelműen felhívja a figyelmet, aki szerint a nép nem létezik, mint tárgyilagos valóság.¹¹⁵

A népuralom szekuláris vallássá válásának egyértelmű bizonyítéka, ahogy Nyirkos Tamás is megállapítja, hogy létének bírálata vagy a népuralmi eszme észellenesnek nevezése közfelháborodást kelt, mintha csak egykoron egy biztosként számon tartott hitigazságot vontunk volna kétségbe.¹¹⁶ Erik von Kuehnelt-Leddihn egyenesen felállított egy listát is a népuralom ún. dogmáiról, amelyek minden tudományos megalapozottságot nélkülöznek, a vallási hitelvekhez hasonlóan. Önmagában a népuralom magán hordoz számos valláshoz hasonló szertartásos jelet, akár a sok országban szokásos első választók köszöntését, a beavatás szertartási jellegét, valamint a tényt, hogy az emberiség reményeként nem tartjuk elképzelhetőnek igazolható másfajta lehetőség létezését.¹¹⁷

A fentiekben bemutatott két szekuláris vallás az, amely elsősorban a szabadelvű állam igazolóelvévé lép elő, és pont azért képes az állam igazolását megteremteni és előfeltételeit megképezni, mert ugyanúgy viselkednek, mint a hagyományos vallások.¹¹⁸

A Böckenförde-paradoxonban megfogalmazott rendkívül időszerű és az államberendezkedést¹¹⁹ az alapjaiban érintő nehézség feloldható a szekuláris vallások¹²⁰ fentiekben vázolt létével. Lényeges ugyanakkor kiemelni, hogy az állam és az egyház

¹¹³ Tocqueville 1835, 97.

¹¹⁴ Berdjaev 1906, 36–37.

¹¹⁵ Nyirkos 2025, 56.

¹¹⁶ Nyirkos 2025, 57.

¹¹⁷ Nyirkos 2025, 59.

¹¹⁸ Nyirkos 2025, 56.

¹¹⁹ Balogh, 2022. 87-105.

¹²⁰ Balogh, 2019. 103-119.

szétválasztása napjainkban nem jelent védelmet a szekuláris vallásként működő jelenségekkel szemben, hiszen annak alapjai az egyházújítást és felvilágosodást követően kialakult nehézségekre jelentettek megfelelő szabályozást. Mivel azonban a szekuláris vallások nem lettek száműzve az államból, éppen ezért betöltik az igazolási űrt, amelyet évszázadokon és évezredekken keresztül a vallások töltöttek be az állam esetében. Ez önmagában jellemző minden szétválasztáson alapuló rendszerre, így Magyarországon az összekapcsolódó modell és az Egyesült Államokban a radikális elválasztáson alapuló modell sem képes a jelenlegi állapotában a szekuláris, de ugyanolyan hiten és ésszerűtlen meggyőződésen alapuló vallásokat a működésének alapjaitól távoltartani.

Bibliográfia

1. Szakirodalom

- Ádám Antal (2000): Az állami egyházjog fogalma, jellemzői és problémái Magyarországon. Magyar Közigazgatás, 2000/9.
- Adriányi Gábor (1975): Az egyháztörténet kézikönyve. Aurora Könyvek.
- Balogh Levente László (2019): A politikai teológia és a politikai vallások. In.: Fazekas Sándor – Kovács Kisztián(szerk.): Politika és vallások. Debreceni Református Hittudományi Egyetem.
- Balogh Levente László (2022): A szabadság, az állam és a lelkiismeret. In.: Fazekas Sándor – Kovács Kisztián(szerk.): A szabadság dimenziói vallás és politika összefüggéseiben. Debreceni Református Hittudományi Egyetem.
- Bartrum, Ian C. (2009): Of Historiography and Constitutional Principle: Jefferson's Letter to the Danbury Baptists. Scholarly Works.
- Berdyaev, N. (1906) 'Социализм как религия', Вопросы философии и психологии, 17(5), pp. 508–545. Elérhető: <http://relig-library.pstu.ru/catalog/35/book-35.pdf>
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang (2017): The State as an Ethical State. In Künkler, Mirjam – Stein, Tina (szerk.): Constitutional and Political Theory. Oxford University Press.
- Condorcet, J. A. N. C. ([1791] 1989) 'Cinq mémoires sur l'instruction publique', in Écrits sur l'instruction publique, Volume 1. Paris: Edilig.
- Csink Lóránt – Schanda Balázs (szerk.) (2017): Összehasonlító módszer az alkotmányjogban Pázmány Press.
- Dr. Ágoston Péter (1909): A szekularizáció, Deutsch Zsigmond és Társa Könyvkereskedése.
- Dr. Ágoston Péter (1909): A szekularizáció. Deutsch Zsigmond és Társa Könyvkereskedése.
- Erdő (1996): Állam és egyház elválasztásának rendszere és a kétoldalú megállapodások. In Egyed Albertné (szerk.): Magyarországi egyházak, felekezetek, vallási közösségek 1995–96. Művelődési és Közoktatási Minisztérium.
- Erdő Péter – Schanda Balázs (1993): Egyház és vallás a mai magyar jogban. Szent István Társulat.

- Erdő Péter (1996): Állam és egyház elválasztásának rendszere és a kétoldalú megállapodások. In Egyed Albertné (szerk.): Magyarországi egyházak, felekezetek, vallási közösségek 1995–96. Budapest, Művelődési és Köznevelési Minisztérium.
- Font Márta (2013): Államalapítás, Kossuth Kiadó Zrt.
- Gaustad, Edwin (2007): S. Roger Williams, Oxford University Press, 2007. Concise biography of an early American champion of church-state separation.
- Görföl T. (2019): Egy mondat az örökkévalóságnak – Ernst-Wolfgang Böckenförde halálára. [https://www. magyarKurir.hu/nezopont/egy-mondat-az orokkevalosagnak-ernst-wolfgang-bockenforde-halalara](https://www.magyarKurir.hu/nezopont/egy-mondat-az-orokkevalosagnak-ernst-wolfgang-bockenforde-halalara) Letöltve:: 2024. 11. 02.
- Halmai Gábor – Tóth Gábor Attila (szerk.) (2003): Emberi Jogok. Osiris Kiadó.
- Hamburger, Philip (2002): Separation of Church and State. Harvard University Press.
- Horváth Attila (2014): Magyar állam- és jogtörténet. NKE.
- Hörcher Ferenc (2016): Értékközösség(ek) és értékkonfliktus(ok) a magyar politikai közösségben. In.: Jakab A. – Gajduschek Gy. (szerk.): A magyar jogrendszer állapota. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudomány Intézet.
- Jancsó András (2021) Katolikusként a demokráciáért. Valóság Társadalomtudományi Közlöny.
- Katus László (2021): Európa története a középkorban, Kronosz Kiadó.
- Kosman, Barry, - Lachman, Seymour (1993): One Nation Under God: Religion in Contemporary American Society. Harmony Books.
- Kosman, Barry, and Seymour Lachman (1993): One Nation Under God: Religion in Contemporary American Society. Crown Publishers,
- Krajnyák Enikő (2020): Az állam és egyház elválasztásának különböző modelljei, Miskolci Jogtudó, 2020/1. szám.
- Lincoln, A. ([1838] 1953) ‘Address before the Young Men’s Lyceum of Springfield, Illinois (27 January 1838)’, in The Collected Works of Abraham Lincoln, Volume 1, edited by Basler, R. P. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Makkai László - Mezey László (1960): Árpád-kori és Anjou-kori levelek XI-XIV. század. 106. sz. levél, Gondolat Kiadó.

- Mark McGarvie - Elizabeth B. Mensch (2008): Law and Religion in Colonial America
Cambridge University Press.
- Márkus Gábor (2017): Magyar Egyháztörténet, Magyarországi Református Egyház
Kálvin János Kiadója.
- Mezey Barna (2004): Magyar jogtörténet. Osiris.
- Nagypál Szabolcs (2012b): A vallás fogalma a vallásközi párbeszédben. In Kendeffy
Gábor – Kopeczky Rita (szerk.): Vallásfogalmak sokfélesége. Károli Gáspár
Református Egyetem – L'Harmattan,
- Nemes György (1999): Az egyháztörténet vázlatos áttekintése, Egri Hittudományi
Főiskola.
- Pálffy, Eszter - Jancsó, András (2020). Böckenförde emlékezete. Ernst-Wolfgang
Böckenförde: Az állam keletkezése mint a szekularizáció folyamata. Valóság
Társadalomtudományi Közlöny.
- Papke, D. R. (1998) Heretics in the Temple: Americans Who Reject the Nation's Legal
Faith. New York University Press.
- Schanda Balázs (2014): A vallásszabadság, a lelkiismeret szabadsága. In Schanda
Balázs - Balogh Zsolt (szerk.): Alkotmányjog - Alapjogok. Második, átdolgozott kiadás.
Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kara.
- Schanda Balázs (2018): Magyarország keresztény kulturájáról, Pázmány Law Papers,
2018/08, 3-4.
- The Boisi Center: Separation of Church and State,
[https://www.bc.edu/content/dam/files/centers/boisi/pdf/bc_papers/BCP-
ChurchState.pdf](https://www.bc.edu/content/dam/files/centers/boisi/pdf/bc_papers/BCP-ChurchState.pdf) letöltve: 2024. 10. 25
- Witte, John, Jr.(2000): Religion and the American Constitutional Experiment: Essential
Rights and Liberties. Westview Press.

2. Online szakirodalom

- <http://ijoten.hu/szocikk/llami-egyhzzog> letöltve: 2024. 10. 1.
- https://kozepkoreskoraujkorkklub.blog.hu/2021/03/17/_a_politikai_reformokat_a_vallaszabadsagi_reformnak_megelozni_kelletik letöltve: 2024. 12. 01.
- <https://rubicon.hu/cikkek/beregi-egyezmeny> letöltve: 2024. 10. 11.
- <https://rubicon.hu/cikkek/szent-istvan-es-kora?rovat=rubicon-rendezyenyek> letöltve: 2024. 12. 20.
- <https://rubicon.hu/cikkek/szent-laszlo-elete-es-orszaglasa> letöltve: 2024. 12. 29.
- <https://rubiconintezet.hu/2022/08/22/ontorvenyuen-a-nep-szolgalataban/> letöltve: 2024. 02. 18.

3. Primer források

- Articles of Confederation: <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/artconf.htm>
- Bill of Rights: <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/rights1.htm>
- Black, H. L. & Supreme Court Of The United States. (1961) U.S. Reports: Engel v. Vitale, 370 U.S. 421. Library of Congress
- Böckenförde, E.-W. 1967: Die Entstehung des Staates als Vorgang der Säkularisation. Ford.: Pálffy E. – Jancsó A. In: Säkularisation und Utopia: Ebracher Studien. Ernst Forsthoﬀ zum 65. Geburtstag, W. Kohlhammer Verlag: Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz, 75–94.
- Catholic Apostolic Church Records (RG 55), Special Collections, Yale Divinity School Library.
- Congregational Church Records (RG 56), Special Collections, Yale Divinity School Library.
- Congregational Church Records (RG 56), Special Collections, Yale Divinity School Library.
- Declaration of Independence: <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/declare.htm>
- Habermas, Jürgen (1993): A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása: Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban. Századvég.
- Habermas, Jürgen (2005): The Divided West. Polity Press.
- Habermas, Jürgen (2006): Religion in the Public Sphere. In Between Naturalism and Religion: Philosophical Essay, Polity Press.

- Hoppel, Theodor Gottlieb (1794): Über die bürgerliche Verbesserung der Weiber.
- Kelsen, Hans (1934): Tiszta jogtan.
- Locke, John: Második értekezés a polgári kormányzatról. Fordította: Endreffy Zoltán, bevezette és jegyzetekkel ellátta: Nagy Levente, BCU Cluj-Napoca, Steur201200455, Polis Könyvkiadó.
- New England Church Records (RG 48), Special Collections, Yale Divinity School Library.
- New England Church Records (RG 48), Special Collections, Yale Divinity School Library.
- Religious Freedom Restoration Act (RFRA):
religiousfreedom.lib.virginia.edu/sacred/RFRA1993.html
- Rousseau, Jean-Jacques (1947): Társadalmi szerződés. II. kiadás. Fordította és a bevezetést írta: Radványi Zsigmond. Budapest, Phönix-Or Avetz-Kiadás.
- Szent Ágoston (2005): Isten városáról, Kairosz Könyvkiadó Kft.
- Thomas Jefferson to Danbury, Connecticut, (1802) Baptist Association, January 1, with Copy. -01-01. [Manuscript/Mixed Material] Retrieved from the Library of Congress
- United States Constitution:
<http://www.constitutioncenter.org/explore/Welcome/index.shtml>
- World Student Christian Federation Europe Region Records (RG 46E), Special Collections, Yale Divinity School Library.